

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА
ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему:

“РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ІСТОРИЧНОМУ
ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ВИМІРАХ”

до захисту

Студент II курсу магістратури заочної форми
навчання спеціальності 281 “Публічне
управління та адміністрування” освітньо-
професійної програми “Парламентаризм та
парламентська діяльність”

Малець Дмитро Леонідович

Науковий керівник:

доктор політичних наук, професор

Дудко Ірина Дмитрівна

Засвідчую, що в цій кваліфікаційній роботі
немає запозичень із праць інших авторів без
відповідних посилань

Студент

(підпис)

Робота допущена до захисту в екзаменаційній комісії рішенням кафедри
парламентаризму від “07” листопада 2023 р., протокол № 14

Завідувач кафедри парламентаризму, доктор політичних наук, професор,

Гошовська Валентина Андріївна

(підпис)

Київ - 2023

АНОТАЦІЯ

Малець Д. Л. Розвиток вітчизняного парламентаризму в історичному та національному вимірах. – Кваліфікаційна магістерська робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна магістерська робота на здобуття ступеня вищої освіти другого (магістерського) рівня галузі знань 28 “Публічне управління та адміністрування”, спеціальності 281 “Публічне управління та адміністрування”. – Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

Досліджено критеріальний вимір парламенту і парламентаризму в сучасній науковій літературі. Проаналізовано основні віхи розвитку представницької демократії в Україні. Виокремлено етапи та специфіку становлення парламентаризму в Україні періоду незалежності. Проаналізовано правові та організаційні засади діяльності Верховної Ради України. Досліджено роль і місце парламенту України в становленні демократичної, правової держави. Здійснено аналіз закордонного досвіду розвитку парламентаризму. Розроблено шляхи та виокремлено перспективи вдосконалення моделі парламентаризму в Україні.

Ключові слова: парламентаризм, представницька демократія, парламент, Верховна Рада України, закордонний досвід, легітимність, виборне законодавство.

ANNOTATION

Malets D. L. Development of national parliamentarism in historical and national dimensions. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Qualifying scientific work for obtaining an educational degree at the second level of higher education (Master's degree), field of study: 28 “Public Management and Administration”, specialty: 281 “Public Management and Administration”. – Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, 2023.

The criterion dimension of parliament and parliamentarism in modern scientific literature is studied. The main milestones of the development of representative democracy in Ukraine are analyzed. The stages and specifics of the formation of parliamentarism in Ukraine during the period of independence are highlighted. The legal and organizational principles of the activity of the Verkhovna Rada of Ukraine are analyzed. The role and place of the Parliament of Ukraine in the formation of a democratic, legal state was studied. The analysis of the foreign experience of the development of parliamentarism was carried out. Ways have been developed and prospects for improving the model of parliamentarism in Ukraine have been highlighted.

Keywords: parliamentarism, representative democracy, parliament, Verkhovna Rada of Ukraine, foreign experience, legitimacy, elected legislation.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Критеріальний вимір парламенту і парламентаризму в сучасній науковій літературі	8
1.2. Представницька демократія в теоретичному вимірі та практиці українського парламентаризму	21
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	33
2.1. Етапи та специфіка становлення парламентаризму в Україні періоду незалежності	33
2.2. Правові та організаційні засади діяльності Верховної Ради України... 41	41
2.3. Роль і місце парламенту України в становленні демократичної, правової держави.....	47
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	51
3.1. Закордоний досвід розвитку парламентаризму.....	51
3.2. Шляхи та перспективи вдосконалення моделі парламентаризму в Україні	58
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема визначення чітких і конститутивних правил обрання правлячих еліт не втрачає своєї актуальності від початку об'єднання наших далеких предків у родові общини, племена, а згодом і перші протодержавні утворення. Регулювання процесу надання певного обсягу повноважень більшості меншості завжди є предметом гострих наукових, політичних і суспільних дискусій. Це й не дивно, адже, приймаючи своєрідний Гоббсівський суспільний договір між народом і правителем, перші, по суті, довіряють другому вести своє життя.

Механізми, інструменти та стратегії здобуття влади з часом суттєво змінилися. Війни, революції, геніальні ідеї вчених і, часто, звичайні випадковості зробили наше суспільство таким, яким воно є сьогодні. Історія неухильно підтвердила примат демократії, цінностей громадянського суспільства та принципів верховенства права та справедливості в цивілізованих державах світу.

Проте навіть в умовах сучасної достатньо розвиненої та прогресивної політико-правової системи існує чимало проблем, пов'язаних із здійсненням представницької (представницької) влади народу. Зрозуміло, що значна кількість таких проблем пов'язана і безпосередньо виникає з питання про місце парламенту як вищого представницького і законодавчого органу публічної влади в системі стримувань і противаг будь-якої демократичної республіки. Зазначена дилема є об'ємною, складною, багатоаспектною, а тому досить складною.

Такий стан речей, безумовно, є незадовільним і свідчить про необхідність продовження пошуку оптимальної формули функціонування представницької демократії, а отже, місця, ролі, повноважень парламенту, принципів і процедур парламентської діяльності, механізмів для збалансування та гармонізації політичних протиріч, що виникають як

усередині законодавчого органу, так і між суб'єктами публічної влади в цілому тощо.

Тематика кваліфікаційної роботи становила предмет наукового інтересу багатьох дослідників та науковців, окремих фахівців. Зокрема, аналізу інституту парламентаризму й дотичним питанням присвячені роботи вчених, зокрема: І.М. Сопілка, Ю. Тодик, М. Ставнійчука, А. Кудряченка, Ю. Ключковського, М. Томенка, С. Конончука, А. Мелешевича, О. Нельги, В. Погорілка, В. Шаповала, М. Рагозіна та інших.

Мета дипломної роботи - повне та всебічне дослідження українського парламентаризму як системотворчого явища вітчизняної демократії, визначення цілей, функцій, ролі парламенту в системі стримувань і противаг публічної влади, розробка змістовних пропозицій щодо збільшення ефективності інституту парламентаризму в Україні, пошук оптимальних шляхів реалізації парламентської реформи.

Відповідно до поставленої мети, визначено **наступні завдання**:

1. Дослідити критеріальний вимір парламенту і парламентаризму в сучасній науковій літературі;
2. Проаналізувати основні віхи розвитку представницької демократії в Україні;
3. Виокремити етапи та специфіку становлення парламентаризму в Україні періоду незалежності;
4. Проаналізувати правові та організаційні засади діяльності Верховної Ради України;
5. Дослідити роль і місце парламенту України в становленні демократичної, правової держави;
6. Здійснити аналіз закордонного досвіду розвитку парламентаризму;
7. Розробити шляхи та виокремити перспективи вдосконалення моделі парламентаризму в Україні.

Об'єкт дослідження. Розвиток вітчизняного парламентаризму.

Предмет дослідження - розвиток вітчизняного парламентаризму в історичному та національному вимірах.

Методи дослідження. Методологічну основу дипломної роботи становить комплекс методів й прийомів наукового пізнання, вибір яких обґрунтовано специфікою теми, мети, завдань роботи, а також, об'єктом та предметом дипломного дослідження. Задля вирішення поставлених задач, було використано наступні загальнонаукові методи пізнання:

- Метод аналізу і синтезу;
- Метод порівняння й зіставлення;
- Діалектичний метод;
- Історико-правовий метод;
- Системно-структурний метод;

Для збереження актуальності та практичної значущості магістерського дослідження було використано національне законодавство України, інших держав, а також міжнародні нормативно-правові акти. Зокрема, правову основу роботи складають Конституція України, Закони України “Про регламент Верховної Ради України”, Виборчий кодекс України, “Про статус народного депутата”, галузеве законодавство, підзаконні та індивідуально-правові акти Президента України, Верховної Ради України, Кабінету міністрів України, міністерств, інших органів державної влади й місцевого самоврядування.

Структура магістерської роботи. робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 76 сторінок, з них основного тексту 68 сторінок. Список використаних джерел нараховує 42 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Критеріальний вимір парламенту і парламентаризму в сучасній науковій літературі

Вивчаючи будь-який суспільно-політичний інститут і намагаючись всебічно охарактеризувати його сутність, видається цілком логічним спробувати почати з його історії, звернутися до “коріння” такого інституту. Однак, говорячи про витоки парламентаризму в його сучасному розумінні, важко визначити чіткі часові рамки його виникнення.

Деякі історики вважають, що ознаки перших протопарламентів можна знайти ще в V ст. е. в Стародавній Греції за часів Перікла. Саме тоді були засновані законодавчі збори (Ecclesia). Право голосу на цих зборах мали практично всі громадяни елінської столиці - міста Афіни. Був також створений законодавчий орган найвищого рівня — буле (дав.-гр. βουλή — букв. “рада”), до якого щороку обиралося по 500 представників від кожного племені Афін.

В Римській імперії продовжувалася демократична традиція загальних представницьких зборів громадян. Comitia Curiata - перші народні збори Риму, в яких брали участь лише представники аристократичної верстви суспільства. Рішення на засіданні було прийнято простою більшістю голосів. Розвиваючись і вдосконалюючись з часом, формат народних зборів ускладнювався, адаптувався до класичних для епохи античності уявлень про народовладдя.

Хрестоматійним прикладом зародження парламентаризму в його найбільш близькому до сучасного розуміння можна вважати римський сенат. Ще в римському праві правовою основою державного представництва був мандат — договір доручення. За класичним римським правом мандат (mandatum) — це цивільно-правова угода, згідно з якою одна особа (mandans — довіритель) доручає, а інша особа (mandatarius — повірений) зобов’язується

безоплатно вчинити певні дії. Мандат означав, що депутат представляв лише своїх виборців і що виборці мали право достроково відкликати його, якщо вважали, що їхні мандати не виконано [1].

Термін “парламент” вперше був використаний у XIII ст. у Франції, коли королівська курія була розділена на дві частини, одна з яких отримала назву парламенту. Однак, цікаво відзначити, що ця палата не здійснювала ні законодавчої, ні представницької влади, натомість розглядала виключно судові справи. Етимологія слова “парламент” походить від французького “parler”, що перекладається як “говорити”. Генеральні штати, як перший орган представництва у Франції, були створені лише на початку XIV ст. Проте зрозуміло, що за часів європейського абсолютизму про серйозні законодавчі повноваження представницьких органів говорити не доводилося, оскільки вся влада в державі належала монарху. Як правило, перші формування, що мали ознаки парламентів за часів феодалізму, не діяли на постійній основі, а лише час від часу скликалися королем. Єдиним винятком є парламент Англії, який працював безперервно і, власне, тому вважається, що англійський досвід лежить у витоках явища парламентаризму.

Основою формування представницького органу в Англії стала Велика хартія вольностей 1215 р. - перше і фундаментальне джерело європейського конституціоналізму. Формат представництва в англійській раді королівства передбачав участь у зборах двох лицарів від кожного графства та двох представників від найбільших за чисельністю населення міст. Вперше рада королівства отримала назву парламенту в 1275 р. У середині XIV ст. англійський парламент почав поділятися на палату лордів і палату громад. Тоді ж розпочалася законодавча діяльність парламенту. Його виключне право видавати закони історично виникло з права подавати петиції до короля. Спочатку англійський парламент, як і інші європейські парламенти, лише подавав королю запити про видання бажаних законів, і король видав закон, але на початку XVI ст. ця практика була відкинута. Пропозиції парламенту, які називаються законопроектами, ставали законами, які король міг лише

схвалити або відхилити. Так, англійський парламент 16 ст. встановив основні принципи, які почали брати за основу інші парламенти [2].

Парламентаризм, будучи фундаментальною категорією політології та політології, є одним із найскладніших явищ суспільно-політичного життя, але сучасна наукова думка лише починає точно усвідомлювати глибину сутності і багатоаспектність цієї категорії.

У науковій та навчальній літературі, присвяченій проблемам конституційного ладу демократичних республік, значна увага приділяється розкриттю сутності парламентаризму, але досить часто даються протилежні характеристики з цього приводу.

Для з'ясування сутності поняття “парламентаризм”, перш за все, необхідно усвідомити різницю між парламентом, як вищим законодавчим і представницьким органом влади в державі, який формується в результаті заг. вибори та здійснює свої повноваження колегіально, а сам парламентаризм як суспільно-політичне явище. Неможливість ототожнення цих понять влучно ілюструє відома в науковому середовищі думка: “наявність парламенту не завжди гарантує існування парламентаризм”. Історія знає багато прикладів, коли де-юре існуючий в державі парламент не виконував належним чином свої функції внаслідок його неодноразового розпуску главою держави.

За радянських часів, згідно з Конституцією УРСР 1936 р., вищим органом державної влади була Верховна Рада УРСР, яка складалася з двох палат — Ради Союзу і Ради Національностей. Однак цей орган не називався парламентом і практично не мав законодавчих функцій. Натомість закони приймалися в підлеглому органі Верховної Ради УРСР – Президії Верховної Ради УРСР, лише затверджуючись самою Радою, часто без процедури обговорення.

Говорити про правомірність і логічність застосування поняття “парламентаризм” можна тільки за наявності в державі незалежної влади із законодавчою компетенцією та чіткого розподілу функцій законодавчої, виконавчої та судової влади між гілками влади.

Аналіз наукової літератури свідчить про три основних підходи до розгляду категорії “парламентаризм”. Відповідно до першого державний устрій, заснований на верховенстві парламенту в системі органів виконавчої влади, слід називати парламентаризмом. Такої думки дотримується В.М. Шаповал Науковець вважає, що верховенство парламенту виявляється у праві приймати закони з будь-яких питань, а також формувати уряд і контролювати його дії. У “Великому енциклопедичному словнику” парламентаризм визначається як система політичної організації держави, в якій чітко розмежовані функції законодавчої та виконавчої гілок влади з привілейованим статусом парламенту. Комплексне обґрунтування парламентаризму дав Джон Локк, видатний англійський філософ кінця XVII — початку XVIII ст. Він наводить вагомні аргументи на користь верховенства законодавчої влади над іншими. Порівнюючи законодавчу гілку влади з виконавчою та судовою, філософ зазначав: “У правовій державі може бути лише одна вища влада — законодавча, якій підпорядковуються й мають бути підпорядковані всі інші...”. Законодавча влада, якщо необхідно, повина бути верховною, а всі інші повноваження в особі будь-яких членів або частин суспільства випливають з неї і повинні бути їй підпорядковані” [3].

У провідних державах світу парламентаризм виступає як вияв верховенства права та законодавчої влади в суспільстві, як принцип організації влади та державного управління, як один із найважливіших інститутів у тріаді розподілу влади, цінний інструмент подолання публічно-владних міжінституційних протиріч.

На початку XX століття вчений-юрист П. Г. Міжуєв досить лаконічно визначив парламентаризм як “таку організацію державного управління, а точніше, такі відносини між законодавчими зборами і виконавчою владою, в яких парламенти відіграють домінуючу роль” [4].

Окрему групу думок щодо проблеми, що розглядається, представляють науковці, які вважають, що парламентаризм має місце там, де є парламент, незалежно від соціально-політичної ролі, яку він відіграє в суспільстві. Так,

автори Енциклопедичного словника конституційного права вважають, що парламентаризм є однією з особливостей організації державного життя, що характеризується наявністю постійно діючого парламенту, який обирається населенням, його авторитетом, впливом на державне управління, політику, як а також специфічні форми роботи та взаємовідносин народних депутатів і виборців [5].

Оригінальне визначення парламентаризму дав С.А.Котляревський. Він зазначав, що “парламентаризм — це режим обов'язкової політичної солідарності між урядом і органами, визнаними авторитетними виразниками громадської думки” [6].

Для визначення сутності парламентаризму вчені також розглядають співвідношення парламентаризму та форми державного правління. У доктрині існують суперечливі думки з цього приводу. Зміст і ефективність парламентаризму сутєво різняться залежно від форми правління республіки: президентської, парламентської, змішаної.

Третій підхід включає думки науковців про те, що парламентаризм не передбачає пріоритетної ролі вищого законодавчого органу в системі державного управління. Так, звичайно, сама наявність представницького інституту в державі є обов'язковою ознакою парламентаризму. За відсутності парламенту парламентаризм неможливий, це аксіома. Проте вірно й те, що парламент визначає порядок функціонування як виконавчої, так і судової гілок влади, що, у свою чергу, не може бути підставою для абсолютизації його ролі в системі розподілу влади. При парламентаризмі особливого значення набуває баланс влади, коли жоден владний інститут не має можливості одностайно здійснювати державну владу.

Зміст поняття парламентаризму включає певний ідейно-світоглядний аспект, систему ідей і тверджень, аксіологічних установок, цінностей і орієнтацій щодо необхідного функціонування державного механізму. Значення парламентаризму багато в чому визначається не стільки нормативно закріпленим місцем парламенту в системі органів державної влади та його

ролю у вирішенні суспільно значущих питань, скільки рівнем самосвідомості людей. Видається, що рівень політичної та правової свідомості є важливим критерієм розвитку парламентаризму. Б.Н. цілком справедливо звернув увагу на цей факт. Чичерін, відзначаючи, що парламентське правління служить визнанням політичної зрілості народу[7].

Основою демократії є принцип народовладдя, який виявляється у двох загальноприйнятих формах: прямій і опосередкованій — через інститути народного представництва — парламенти. Вони виступають як трибуни для голосу народу і їх головне завдання – реалізація волі народу. З конституційно-правовою концепцією парламентаризму пов'язане існування такого соціально-правового інституту, як парламент.

У науковій літературі добре обґрунтовано тезу про те, що парламентаризм є ключовим принципом і, водночас, елементом європейської моделі конституціоналізму [8]. У своїх дослідженнях науковці часто наголошували на ролі парламентаризму в розбудові демократичної держави та визначали його як ознаку демократичності політичної системи в державі [9].

Тому постає питання про існування оптимальної, найбільш вдалої моделі парламентаризму та її порівняння зі станом побудови парламентаризму в Україні з метою вдосконалення практики діяльності Верховної Ради України як вищого законодавчого і представницького органу влади в нашій державі-країні. Тому в основу дослідження покладено праці українських вчених-конституціоналістів та міжнародних експертів, зокрема Венеціанської комісії.

У правовій і політичній науці на сьогодні немає загальноприйнятого підходу до розуміння парламентаризму та його сутності. Оминаючи деталі суто теоретичного аналізу, серед поширених визначень можна виділити два основних способи тлумачення терміну “парламентаризм”: широкий і вузький. Такого поділу в розумінні парламентаризму дотримуються, зокрема, В. Журавський та М. Росенко.

Представники львівської школи права пропонують таку тезу: “парламентаризм – це досить цілісне поняття, яке науково охоплює низку

важливих питань, починаючи від природи парламенту, сутності народного (політичного) представництва, представницького правління і закінчуючи питаннями, що стосуються правових норм. внутрішньої організації, діяльності парламентарів” [10].

В цілому в сучасних дослідженнях існує багато визначень поняття “парламентаризм” та його політологічних оцінок. Одне з таких визначень подається науковою школою вітчизняного парламентаризму за керівництва В.А. Гошовської, зокрема:

“Парламентаризм – форма взаємодії громадянського суспільства і держави, що ґрунтується на визнанні провідної ролі парламенту як загальнонаціонального колегіального представницького органу у системі організації державної влади. Парламентаризм є необхідною ознакою демократичного політичного устрою в державі та передбачає верховенство парламенту в законодавчій сфері”.

Парламентаризм передбачає, що парламент має статус і повноваження вищого представницького і законодавчого органу, систему партій парламентського типу; захист прав і свобод громадян. Не можна заперечувати одне - наявність деформацій у цьому процесі. Відсутність стабільних парламентських традицій негативно впливає на формування громадянського суспільства, яке недостатньо сприйнятливим до цінностей та інститутів представницької демократії.

Доречно констатувати, що самої наявності парламенту як інституції недостатньо для ефективності та гарантії ефективного парламентаризму в державі. Проте в кожній окремій республіці практика і традиційні звичаї парламентаризму особливі, продиктовані, перш за все, історією, культурою, національним менталітетом і т. д. Тому не можна говорити про універсальність визначення сутності парламентаризму через просте представлення термінів і тлумачень. Лише надання специфічних характеристик, так званих вимог парламентаризму, дозволяє розкрити парламентаризм як особливе політико-правове явище. Проте слід зазначити, що мова йде про мінімальну кількість

стандартів парламентаризму, за наявності яких справедливим стає твердження про демократичність держави та реальну наявність у ній конституціоналізму. Завдяки практиці Венеціанської комісії та її співпраці з більшістю країн світу ми можемо спробувати висвітлити вимоги, характерні для сучасного парламентаризму. Проведення такого аналізу допоможе розкрити сутність парламентаризму в Україні як найважливішої складової національного конституціоналізму та демократії. Політико-правовий феномен парламентаризму зумовлює наявність мінімальних стандартів і вимог, реалізація яких у публічно-владному механізмі держави має відбуватися з огляду на специфіку парламентської системи та її характерні особливості. Виявлення мінімальних стандартів дає можливість побудувати загальний “каркас” парламентаризму, в який політичні, соціальні, правові та економічні обставини реалій окремих держав вкладають конкретний зміст.

Розглянемо такі необхідні стандарти парламентаризму, як:

- Легітимність і законність;
- Незалежність і суб'єктивність;
- Баланс між більшістю та меншістю;
- Парламентський контроль.

Говорячи про легітимність вищого законодавчого та представницького органу публічної влади, слід зазначити, що в доктрині це поняття розглядається в кількох аспектах, зокрема: філософському, соціологічному, правовому, політичному тощо. Найбільш поширеними є підходи до тлумачення легітимності публічної влади взагалі або окремого владного інституту є формально-правовими та політико-правовими. Формально-юридичний підхід часто передбачає виключно юридичні ознаки і може ототожнюватися з поняттям законності, тобто звужує сутність проблеми, що розглядається. Політико-правовий підхід, навпаки, пов'язаний із визнанням і довірою суспільства до інституту публічної влади. Тому варто розглядати такий стандарт парламентаризму, як легітимність, з позицій повного і беззаперечного дотримання порядку утворення та діяльності парламенту і як наслідок його

всенародного визнання. Лише за таких умов парламент і парламентська діяльність стають реальними елементами демократичного суспільства.

Термін “легітимність” походить від латинського “legitimus” (“законий”, “відповідно до закону”, “правильний”, “законий”, “законий”) [11]. Отже, легітимність – це здатність того чи іншого політичного режиму домогтися суспільного визнання та обґрунтування обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових чи функціональних змін у владних структурах [12].

Будь-яка державна влада походить від народовладдя і отримує легітимність через певні механізми. Дж. Локк і Ш. Монтеск'є наголошували на тому, що державна влада повинна бути певним чином легітимована [13].

Легітимність парламенту в демократичному суспільстві гарантується політичними виборами як засобом реалізації безпосередньої народної влади. При цьому вибори мають бути: загальними, прямими, рівними, вільними та таємними.

Говорячи про реалізацію народовладдя в громадянському суспільстві, важко переоцінити роль виборів у цьому процесі. Цінність виборів як форми прямої демократії ґрунтується на тому, що це, по суті, єдиний легітимний, загальноновизнаний, універсальний, деталізований нормативно-правовий акт і звичайний засіб заміщення високих владних посад.

“Політичний енциклопедичний словник” визначає вибори як: встановлену законодавством державно-правову процедуру, під час якої громадяни відають свої голоси за партію чи кандидата, в результаті якої формується виборний (представницький) орган влади або обирається певна посадова особа. (займає посаду) - президент, мер, депутат, судя та ін.

Будь-які вибори фактично реалізуються через діяльність певних суб'єктів щодо підготовки та проведення виборів, регламентовану нормами виборчого права, а саме виборчий процес. Виборчий процес – це врегульована нормами виборчого законодавства діяльність окремих суб'єктів щодо підготовки та проведення виборів [14].

Враховуючи виняткову важливість інституту виборів для легітимації влади, законодавець ухвалює достатньо велику кількість нормативно-правових актів, спрямованих на встановлення демократичної та прозорої процедури переходу влади від народу до його представників – громадськості. установи влади. В Україні багато НПА, які так чи інакше забезпечують легітимність парламенту. Це, зокрема, прийнятий у 2019 році Виборчий кодекс України, який є основоположним, зведеним і комплексним нормативно-правовим актом, який чітко та детально прописує порядок проведення всіх видів виборів у державі. Не менш важливими є закони України “Про Регламент Верховної Ради України”, “Про статус народного депутата України”, “Про Центральну виборчу комісію” та деякі інші закони та підзаконні акти.

Другим стандартом сучасного парламентаризму є незалежність і суб'єктність вищої законодавчої та представницької влади в державі.

Дійсно, сенс системи стримувань і противаг у її класичному розумінні полягає в тому, що кожна гілка влади є автономною та незалежною, а ризики незаконного впливу нейтралізуються багатосторонніми та відповідними правами та обов'язками кожного суб'єкта влади. Вимоги щодо незалежності є особливо важливими щодо парламенту, оскільки цей інститут наділений законодавчою компетенцією і, отже, відіграє центральну політичну роль, особливо в парламентських і парламентсько-президентських республіках. Парламент, як колегіальний орган, зможе ефективно транслювати волевиявлення народу щодо управління державними справами лише за умови відсутності незаконного тиску на депутатів.

Важко не погодитися з думкою, що верховенство не означає і не повинно означати повноваження законодавчих органів, оскільки існують істотні та політико-правові обмеження цієї влади [14].

Стверджувати, що верховенство парламенту є оптимальною моделлю взаємовідносин органів державної влади, можна лише з огляду на головну роль цього інституту в законодавчій сфері та його виняткову компетенцію – здійснювати владу народу шляхом прийняття законів. Єдиним органом

законодавчої влади Конституція України визначає Верховну Раду України. Водночас змішана форма правління ускладнює відносини між парламентом, урядом і президентом. Тому, характеризуючи незалежність парламенту як еталон розвитку парламентаризму, слід також акцентувати увагу на взаємодії інститутів усіх гілок влади, а головне – парламенту та уряду. Тільки від такої взаємодії залежить дієвість і ефективність парламентаризму.

Що стосується другого підходу до незалежності парламенту, то він пов'язаний із специфікою конституційно-правового статусу народних депутатів. Конституційно-правовий статус депутата включає ряд елементів, серед яких права та обов'язки, гарантії діяльності та підстави припинення повноважень тощо. Найбільш яскраво зміст правового статусу депутата законодавчого органу влади ілюструє принципами, що є основними ідеями, керівними засадами організації та діяльності депутатів парламенту.

Основний Закон України, а також Закон “Про статус народного депутата України” поряд із загальними принципами діяльності парламенту (верховенство права, законість, гласність тощо) виділяють також спеціальні, зокрема:

- “рівноправність народних депутатів”;
- “несумісність депутатського мандата з іншими видами діяльності”;
- “виконання повноважень депутата на постійній основі”;
- “вільний депутатський мандат”.

Основними запобіжниками тиску на депутата в політико-правових реаліях сучасної України є його вільний мандат, індемніт, а до 1 січня 2020 року – депутатська недоторканість. Депутатська недоторканість є особливим елементом депутатського захисту, на що неодноразово звертали увагу експерти Венеціанської комісії, підкреслюючи, що депутатська недоторканість є частиною європейської конституційної традиції [16].

Зауважимо, що “скасування” депутатської недоторканості в Україні, однак, правильніше називати скороченням обсягу такої недоторканості, і це є позитивним фактором, адже повне позбавлення парламентаріїв гарантій свого

захисту від неправомірного тиску може спричинити зниження ефективності парламентаризму в державі.

Щодо вільного депутатського мандату варто сказати, що вчені виділяють певну варіативність його змісту. Так, на думку Г. Задорожньої, мандат є документом, що засвідчує легітимність повноважень [17], а В. Кравченко вбачає ознаки мандата в значенні публічної функції [18].

На особливій правовій природі депутатського мандата неодноразово наголошував Конституційний Суд України. Наприклад, у разі суміщення посад народного депутата України та міського голови Суд встановив, що повноваження мають лише виборні органи, що зумовлено представницьким характером цих органів [19]; у разі депутатської недоторканості Суд приходиться до висновку, що народний депутат України отримує депутатський мандат внаслідок волевиявлення виборців [20].

Третій стандарт парламентаризму, який ми розглядаємо, — баланс між парламентською більшістю та меншістю. Світова практика діяльності органів законодавчої та представницької влади довела, що оптимальною моделю здійснення парламентської діяльності є постійне змагання груп народних представників, сформованих за певними програмами, сповідуваними ідеалами, політичними позиціями тощо. Фукуяма, досліджуючи особливостей політичної системи провідних держав світу, стверджував, що “сучасна ліберальна демократія можлива лише за наявності балансу сил різних політичних суб’єктів” [21].

Венеціанська комісія наголошує, що пошук балансу між правлінням парламентської більшості та законами інтересами та правами меншості значною мірою залежить від політичної та конституційної культури. Тим паче, що єдиної загальної формули чи загальноприйнятого стандарту досягнення відповідного балансу не існує. Водночас такий баланс може бути забезпечений законодавчими положеннями, що регулюють статус опозиції (парламентської меншості). Наприклад, це положення про права, обов'язки та гарантії опозиції в парламенті [22].

Загально визнаним фактом є те, що наявність дієвої опозиції в будь-якому представницькому органі є превентивним фактором проти свавілля більшості. Справді демократичним парламент є лише тоді, коли є конституційна гарантія існування в ньому опозиції з рівними з більшістю правами та обов'язками.

Окрім прав та обов'язків, які є основою статусу парламентської меншості, важливим принципом збереження балансу та забезпечення прав опозиції є принцип пропорційного представництва. Європейська комісія “За демократію через право”, підкреслюючи важливість дотримання цього принципу, звертає увагу на те, що він реалізований у більшості парламентів. В одних країнах воно закріплено в конституціях штатів (ст. 52 Конституції Данії, ст. 95 Конституції Туреччини), а в інших воно міститься в нормативних актах або є частиною конституційної традиції, яку парламентська більшість не порушує [23].

Четвертим стандартом парламентаризму, на який ми звернемо увагу, є парламентський контроль. Парламентський контроль — особливий вид державного контролю, який здійснюється парламентом виключно в порядку та на підставах, визначених законом, щодо інших органів, посадових осіб, держави за забезпеченням прав і свобод людини і громадянина. у суспільстві тощо. Метою парламентського контролю є отримання достовірної, об'єктивної інформації про будь-які порушення та подальше реагування з метою вжиття необхідних заходів. Парламентський контроль може бути прямим і непрямим і здійснюється постійно.

У цьому механізмі важлива відповідальність уряду перед парламентом. Ступінь такої відповідальності залежить від форми правління в кожній окремій державі. Найбільш яскраво це проявляється в державах з парламентською або парламентсько-президентською формою правління. Основними проявами відповідальності є резолюція довіри, вотум недовіри, інтерпеляція, письмові та усні запитання депутатів до уряду в цілому або до окремих його членів. Кожен штат має свої унікальні прояви відповідальності уряду перед законодавчою гілкою влади. Найсуворішою санкцією, яка гарантує контрольні

повноваження парламенту, є право парламенту звільнити підзвітну йому посадову особу певного державного органу.

В Україні певна частина функцій парламентського контролю покладена на інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Так, відповідно до Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захистом прав кожного на території України та в межах її юрисдикції здійснюється омбудсманом на постійній основі. Метою діяльності Уповноваженого є захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України, запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина, сприяти їх поновленню, запобігати будь-яким формам дискримінації щодо реалізації особою її прав і свобод тощо [24].

1.2. Представницька демократія в теоретичному вимірі та практиці українського парламентаризму

Дослідники народного представництва цілком обґрунтовано стверджують, що його ідеологічною основою слід вважати теорію народного суверенітету. Народне представництво можна визначити як виборне представництво при здійсненні влади, в якому політичним гарантом є народ як сукупність виборців (виборчий орган) або як сукупність усіх громадян, а кожен із депутатів є політичний представник. При цьому представницький характер парламенту відображає не його умовний мандат, який ніби є сумою депутатських мандатів, а характер депутатського мандата в колегіальному вимірі [3, с. 46].

Вітчизняний дослідник Н. Заяць дає розгорнуте визначення категорії “народне представництво” – це особлива форма народовладдя, провідний

демократичний принцип організації діяльності держави та громадянського суспільства, який ґрунтується на реалізації громадських влада від імені народу та в інтересах усього народу виборними колегіальними органами, які взаємодіють з усією системою органів держави та місцевого самоврядування на основі демократичних процедур і відповідають за свої дії перед народом [3, с. 133].

Характеризуючи народне представництво як форму вираження суверенітету народу, Н. Заяць стверджує, що система народного представництва сама по собі не є адекватною формою вираження суверенітету народу, для цього необхідно виконати ряд вимог, які включають демократичність виборів, репрезентативність виборчої системи, важливу роль виборної особи та парламенту в політичних відносинах, наявність досконалого конституційно-правового механізму регулювання статусу та порядку діяльності представницьких органів, їхню відповідальність перед громадянським суспільством, а також впровадження відповідних конституційно-правових норм у суспільно-політичну практику [3, с. 123–124].

До цього переліку слід додати ще один пункт, а саме формування демократичної ідеології суспільства. Адже, як справедливо стверджує Бойчук М., укорінення демократії в суспільстві значною мірою залежить від того, наскільки її принципи та механізми доступні інтелектуальному рівню пересічної людини, а саме те, що пересічний виборець розуміє під справжньою демократією [4, с. 14]. Водночас демократія, її інститути та процедури завжди потребують легітимізації та масової підтримки, яка, у свою чергу, ґрунтується на поширенні та консолідації в суспільстві відповідних демократичних цінностей і масових політичних орієнтацій [5, с. 71].

Реалізація народного суверенітету через демократію можлива, на наше глибоке переконання, тільки за умови розвиненої суспільної свідомості народу, що дозволяє йому повною мірою усвідомлювати цінність демократичних процедур. При цьому він може оцінити їх ефективність і відповідність отриманого результату щодо управління державними справами його волі.

Цілком правильно стверджувати, що представницька демократія може бути ефективною тільки за умови досягнення в суспільстві належного рівня політичної культури. Для цього необхідна наявність розвинених політичних партій, які перебувають у взаємозв'язку зі своїми членами та електоратом, з їх ідеологією та спрямовані на реалізацію політичних цілей відповідно до своїх партійних програм [6, с. 161].

Значна кількість науковців відстоюють ефективність і необхідність представницької демократії як форми здійснення народовладдя. Зокрема, М. Фадєєв стверджує, що народне представництво є одним із найважливіших і необхідних суспільних інструментів, за допомогою якого вільний народ здатний розвинути демократичний режим, реалізувати основні завдання демократії [7, с. 7].

Прихильником представницької демократії є відомий вчений Д. С. Міль. Він стверджує, що оскільки в громаді, розмір якої перевищує розміри окремого міста, кожен громадянин може подбати лише про надзвичайно невелику частину спільних проблем, звідси випливає, що ідеальним типом досконалого правління є представницьке правління [8, с. 430].

Водночас Сарторі Д. наголошує на необхідності вільних виборів для створення реального національного представництва, яке діятиме в інтересах громадян відповідно до їхніх очікувань.

Представницькі відносини формуються за допомогою нормативних очікувань (тобто за рахунок можливості усунення обраного представника – та очікувань, пов'язаних із санкціями) щодо чутливості до потреб виборців та підзвітності обраної особи виборцям [9, с. . 35].

Справді, науковці відзначають надзвичайно тісний зв'язок між виборами як формою реалізації прямої демократії та дієвістю представницької демократії. Будь-які зловживання під час виборчого процесу призводять до обрання уряду, який не здійснюватиме належне управління в інтересах виборців, а отже, цілі представницької демократії не будуть досягнуті. Дослідники вважають за необхідне наявність громадянського суспільства та вільних ЗМІ,

які сприяють належному формуванню об'єктивної громадської думки щодо виборчого процесу [10, с. 161].

Отже, очевидно, що для реалізації народного суверенітету через представницьку демократію необхідні певні нормативні, політичні та соціальні вимоги щодо порядку обрання народних представників та порядку здійснення ними повноважень.

Дослідники В. Ковальчук та І. Забокрицький пропонують виділяти такі критерії функціонування представницької демократії:

1. Критеріями формування представницьких органів є вимоги до чесних, прозорих виборів із рівними можливостями участі в них, періодичності виборів, наявності вільних засобів масової інформації, розвиненої партійної системи, що сприяє політичному плюралізму;

2. Критерії функціонування представницького органу: професійні та моральні якості депутата (представника), демократичність законодавчого процесу, наявність депутатських привілеїв (депутатської недоторканості та індемнітету), чітко визначених Конституцією та законами, повноваження органу (здійснення конституційної законності), наявність парламентської опозиції та врахування її думки.

3. Критерії контролю: наявність зрілого громадянського суспільства, яке через свої інститути здійснює ефективний контроль за діяльністю представницьких органів, можливість дострокового припинення повноважень, конституційний контроль у рамках діяльності органів конституційної юстиції [6, с. 163].

Зазначені критерії за умови їх належного дотримання здатні частково усунути визнані в правовій науці недоліки представницької демократії та забезпечити реалізацію головної мети народного представництва – втілення народного суверенітету.

Слід зазначити, що сьогодні науковці виділяють низку підстав для критики представницької демократії. Існує думка, що народ має повністю керувати собою через пряму демократію, натомість механізм представництва

може бути використаний для обмеження участі та контролю народу у здійсненні влади обраними представниками, зберігаючи їхні повноваження [10, с. 77]. Справді, відсутність вищезазначених критеріїв функціонування представницької демократії, а також належного рівня політичної та правової свідомості громадян може призвести до сутєвого спотворення ідеї народного представництва. Водночас представництво сучасної людини вже не можна асоціювати лише з правом вибору, це і право контролювати, і право забороняти прийняття рішень.

Характер народного представництва вимагає встановлення низки критеріїв і обмежень щодо порядку та форми його здійснення. Крім того, з розвитком суспільства, зміною правових і політичних обставин постійно постає низка нових викликів представницькій демократії як формі реалізації народного суверенітету. Однією з них є необхідність перегляду підходів до можливих суб'єктів народного представництва.

Сьогодні вчені виділяють кілька підходів до розуміння народного представництва.

Сутність представництва у вузькому розумінні передбачає включення до системи представництва тільки окремих державних установ колегіального типу, які утворюються шляхом проведення загальних, рівних і прямих виборів з таємним голосуванням. У рамках цього підходу сформувався дві точки зору, зокрема, що єдиним органом представництва є парламент. Інша позиція в рамках вузького підходу полягає в тому, що органами народного представництва є всі ті, які відповідають принципам виборності та колегіальності. У широкому розумінні представництво народу можуть здійснювати всі державні органи та посадові особи незалежно від способу формування та заміщення.

Отже, у найширшому розумінні можна говорити про представництво громадян в органах усіх гілок державної влади. До речі, такий підхід повною мірою відображено у ст. 5 Конституції України, згідно з якою народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого

самоврядування. Серед цих підходів можна виділити третій, так званий проміжний.

Саме критерій виборності є ключовим у рамках усталеного підходу, тобто вибори як спосіб легітимізації та обмеження влади [15, с. 290–291].

Зважаючи на наявність низки кризових явищ у сучасній представницькій демократії, видається помилкою зводити народне представництво лише до парламентської форми. Враховуючи складну та багаторівневу систему правових і політичних відносин у сучасному суспільстві, а також враховуючи особливості сучасних форм державного правління, народний суверенітет не може бути реалізований тільки шляхом обрання народних депутатів.

Звичайно, безперечним залишається той факт, що народ здійснює державну владу переважно шляхом виборів до представницьких органів державної влади, а депутати обираються шляхом прямих виборів. Ми згодні з Кудерською Н. щодо того, що це означає – легітимізація парламенту здійснюється за механізмом прямої демократії, адже парламент фактично отримує “мандат” безпосередньо від народу, на відміну від інших конституційних органів державної влади. Таким чином, можна вважати, що дії інших органів державної влади демократично легітимуються через парламент, і це є визначальним для непрямої демократичної легітимізації [11, с. 37–38].

Водночас обраний парламент, на думку Чичеріна Б., не втілює числені відтінки політичних поглядів, що панують у народі, він має бути не картатим збором суперечливих поглядів, якими є суспільство, а осередком, де головні політичні тенденції зближуються. що набрали сили в народі, а тому мають важливе значення і для держави [12, с. 8]. Якщо парламент не відповідає цій якісній характеристиці, він не може вважатися представником народу, який уособлює народний суверенітет. За таких умов її реалізацію мають забезпечувати інші суб'єкти не лише в рамках системи стримувань і протипаг, а й виходячи з основної ідеї представницької демократії – втілення інтересів і волі народу в управлінні державою.

Виходячи з цього, важливою умовою нормального функціонування парламенту як представницького органу в демократичній державі є така правова та організаційна форма його діяльності, яка б забезпечувала відображення в роботі цього органу інтересів різних груп населення. Зокрема тих, чиє представництво забезпечує опозиція. Таким чином, створення правових засад для функціонування парламентської опозиції є важливим, оскільки це можна трактувати як спосіб інституціоналізації її ролі та повноважень. Справа в тому, що нормалізація опозиції є одним із багатьох факторів, які визначають “демократичну стабільність” і підвищують “вартість примусу”, який здійснює правляча/владна більшість, оскільки в цьому випадку влада може “знищити опозицію лише шляхом руйнування конституційного ладу” [10, с. 65].

Регулювання статусу парламентської опозиції в Україні має забезпечити можливість більш конструктивної та ефективної взаємодії між більшістю та меншістю у парламенті за умови, що таке регулювання не має виключно декларативного характеру. На законодавчому рівні необхідно закріпити поняття парламентської опозиції, порядок її формування, а також права та обов'язки цього суб'єкта політичної діяльності. Дослідники відзначають можливість правового регулювання статусу опозиції як шляхом внесення змін до чинного законодавства (Конституції України, Закону України “Про Регламент Верховної Ради України”, Закону України “Про комітети Верховної Ради України”), та шляхом прийняття нового спеціального закону. Зокрема, на розгляд ВРУ неодноразово вносилися пропозиції щодо врегулювання статусу парламентської опозиції, останіми з яких є три проекти закону “Про парламентську опозицію”, подані у 2015 році.

На нашу думку, в умовах вітчизняної політико-правової ситуації регулювання правового статусу опозиції, незалежно від способу його здійснення, є об'єктивною необхідністю та однією з умов, за яких представницька демократія реально забезпечить суверенітет народу.

Крім того, важливим фактором роботи парламенту як органу народного представництва є безумовна довіра до депутатів як безпосередніх

представників народу. За даними дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 1 по 6 червня 2018 року, рівень довіри дорослого населення України до Верховної Ради становить тільки 10,3% [10]. Очевидно, що такий критично низький рівень довіри людей до органу, який покликаний представляти їхні інтереси, зумовлений багатьма факторами, в тому числі історичними чи політичними.

Водночас є такі правові аспекти роботи українського парламенту, які безпосередньо впливають на рівень довіри до нього. Зокрема, про необхідність оновлення законодавства про статус народного депутата, особливо в частині, яка стосується недоторканості народного депутата.

У Верховній Раді розглянуто проєкт закону “Про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканості народних депутатів України та судів)” № 1776 від 16 січня 2015 року, який передбачає суттєве обмеження депутатської недоторканості [15], було зареєстровано.

Відповідно до висновку Конституційного Суду України від 19 червня 2018 року цей законопроект визнано таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України. Водночас КСУ звертає увагу, що при прийнятті рішення про скасування депутатської недоторканості необхідно враховувати стан політико-правової системи України – її здатність у разі повної відсутності інституту депутатської недоторканості, забезпечення безперешкодного та ефективного здійснення повноважень народними депутатами України, функціонування парламенту, а також реалізації конституційного принципу поділу державної влади. Адже недоторканість народних депутатів України не є особистою привілеєм, індивідуальним правом народного депутата України, а має публічно-правовий характер; вона спрямована на убезпечення народного депутата України від незаконного втручання в його діяльність, забезпечення безперешкодного та ефективного виконання ним своїх функцій та належного (нормального) функціонування парламенту [15].

Зазначимо, Венеціанська комісія у своїй доповіді визначила універсальні критерії застосування імунітету. Зокрема, депутатська недоторканість: повина

підлягати обмеженням, встановленим законом або парламентськими процедурами; має носити тимчасовий характер; можуть бути скасовані після чіткої та об'єктивної процедури; не поширюється, якщо депутата спіймано на місці злочину; не належить до особливо тяжких злочинів; не поширюється на дрібні чи адміністративні правопорушення [16].

Таким чином, забезпечення ефективної роботи українського парламенту як органу народного представництва наразі безпосередньо пов'язане з пошуком необхідного балансу в правовому регулюванні депутатської недоторканості. З одного боку, він має забезпечити незалежність депутата в його роботі, а з іншого — унеможливити свавілля та безкарність народних обранців та підвищити рівень довіри до них з боку суспільства. Для реалізації цього завдання у правовому регулюванні інституту депутатської недоторканості необхідно наслідувати рекомендації та досвід європейських партнерів України, що пов'язано насамперед із запровадженням більш чіткого та прозорого правового механізму функціонування цей інститут.

З огляду на це парламент залишається найбільш прямим представником народу, оскільки його легітимність підтверджується прямими вільними виборами. Водночас має бути належним чином організована робота цього представницького органу, що передбачає чітке врегулювання статусу всіх учасників парламентського процесу. Водночас парламент не можна розглядати як єдиного представника народу, залишаючи осторонь інших важливих суб'єктів народного представництва, діяльність яких здатна забезпечити повну реалізацію народного суверенітету.

Зокрема, в науці конституційного права за останні три десятиліття набула поширення точка зору, згідно з якою представницьку функцію виконують не лише виборні органи, а й ті, які в силу свого призначення та статусу зобов'язані захищати інтереси народу, на черзі яких стоять перші органи судової влади, зокрема суди конституційної юрисдикції.

Прихильники цього концептуального підходу (США, Англія, Німеччина) наголошують на тому, що представницькі органи мають залишатися

незалежними від своїх виборців, щоб мати змогу ефективно захищати їхні права [17, с. 52–53].

Крім того, якщо розглядати народне представництво в широкому розумінні, то до його суб'єктів можна віднести також окремі об'єднання громадян, які діють в інтересах народу, взаємодіють з органами державної влади. Йдеться не лише про політичні партії, а й про інші організації.

Так, громадські ради діють при всіх органах державної влади та державних установах.

Звичайно, як наголошує Зеленко Г., їхня працездатність часто залежить від доброї волі керівництва цих органів. Таким чином, будь-яка діяльність конкретного органу влади (закона, незаконна, з ознаками корупції, порушеннями чинного законодавства тощо) є “освяченою громадськістю”.

Зрозуміло, що голова громадської ради та члени її колегії, незалежно від того, працює вона чи ні, мають можливість самостійно вирішувати свої питання, контролюючи хоча б на папері роботу виконавчого органу, але насправді будучи “не його контролером, а партнером”. Таким чином, створення громадських рад часто є формою самолегітимізації політичного режиму, коли за рахунок імітації заангажованості створюється видимість врахування громадської думки [19].

Але за умови виконання такими організаціями своїх функцій не тільки формально, але сумлінно і в повному обсязі, а також за максимального сприяння органів державної влади ці інститути громадянського суспільства можуть ефективно представляти інтереси суспільства на державному рівні. Тим паче, що мають значний кредит довіри від людей.

Особливо важливою з точки зору забезпечення реалізації народовладдя та реалізації народного суверенітету в Україні сьогодні є ефективна робота таких організацій, як Громадська рада доброчесності, Громадська рада міжнародних експертів, громадські ради при міністерствах.

Так, відповідно до ст. 87 Закону України “Про судоустрій і статус судів” для сприяння Вищій кваліфікаційній комісії судів України у встановленні

відповідності суді (кандидата на посаду суді) вимогам законодавства утворюється Громадська рада доброчесності, критерії професійної етики та доброчесності для цілей кваліфікаційного оцінювання [20]. Незважаючи на досить неоднозначні оцінки якості та ефективності роботи цієї організації суспільством, процес реалізації національного суверенітету через співпрацю громадськості з органами державної влади налагоджений.

Удосконалення механізму такої співпраці є невід'ємним елементом розвитку держави та суспільства.

Передусім це пов'язано з удосконаленням правового регулювання цієї сфери, а також з подоланням правової байдужості українців.

У цьому контексті суспільство також покладає великі надії на Громадську раду міжнародних експертів, яка згідно зі ст. 9 Закону України "Про Вищий антикорупційний суд" здійснює свої повноваження у складі шести членів, які призначаються Вищою кваліфікаційною комісією судів України виключно на підставі пропозицій міжнародних організацій, з якими Україна співпрацює. здійснює співробітництво у сфері запобігання та протидії корупції згідно з міжнародними договорами України [21].

Зі сказаного випливає, що сутність представницької демократії як форми реалізації народного суверенітету полягає у формуванні шляхом прямих і вільних виборів представницьких органів влади, а також контролю за їх діяльністю з боку судових органів та об'єднань громадян, які представляють інтереси громадян. людей у відносинах з державними органами.

Такий підхід до представницького народовладдя свідчить про здатність суспільства не лише обирати представницькі органи, а й забезпечувати реалізацію своїх інтересів обранцями та всією системою влади протягом усього строку їх повноважень, а також контролювати їхню діяльність. .

Одним із потенційних шляхів подолання суперечностей і недоліків представницької демократії як форми реалізації народного суверенітету є впровадження електронної демократії (e-democracy). І хоча його механізми та

можливості ще до кінця не вивчені, вчені позитивно відгукуються про цей новий тип демократичного управління.

Як зазначає Куфтирев П., електронна демократія по-новому підкреслює вододіл між представницькою та прямою демократією, стирає межі та протиріччя між ними, зближує ці дві форми об'єктивації волевиявлення громадян, усуваючи недоліки кожної з них. Їх і підкреслюючи позитивні сторони кожного. Технологічні можливості дозволяють громадянам брати участь у представницьких дискусійних системах, що без електронних форм досі було організаційно складним, а подекуди неможливим і потребувало значних витрат. Образно кажучи, в умовах електронної демократії представницькі органи виступають модератором прямого волевиявлення громадян, системним адміністратором регулювання правовідносин, які формуються безпосередньо головним сувереним носієм влади – народом [22, с. 148].

Відтак, це говорить про те, що сучасні технології уможлиблюють згаданий нами широкий підхід до представницької демократії, де народними представниками є не лише ті особи, за яких громадяни проголосували на виборах, а й ті, хто відкрито й чесно захищає інтереси народу та ті, чий голосування народ може висловитися шляхом контролю за виконанням державними органами своїх функцій. Поєднання розширеного підходу до переліку суб'єктів народного представництва, а також належних механізмів формування та функціонування представницьких органів та раціонального контролю за ними з боку виборців сприятиме підвищенню ефективності прийняття рішень у демократичній державі.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

2.1. Етапи та специфіка становлення парламентаризму в Україні періоду незалежності

Найважливішими документами та актами політичного значення, прийнятими Верховною Радою Української РСР дванадцятого скликання, були: “Декларація про державний суверенітет Української РСР” від 16 липня 1990 р. та “Акт проголошення незалежності України” від 24 серпня 1991 р. Після прийняття Акта проголошення незалежності України Верховна Рада УРСР перетворилася на Верховну Раду України.

З проголошенням незалежності України виникла нагальна потреба докорінних змін в організації та функціональних вимірах Верховної Ради, без яких неможливе становлення, розвиток і зміцнення молодій держави в нових історичних умовах. Здобуття Україною незалежності сприяло пошуку справді оптимальної форми правління [36].

Реалізуючи положення Декларації про державний суверенітет, Верховна Рада урочисто проголосила незалежність України та створення незалежної української держави – України. Акт проголошення незалежності України повторив Декларацію про державний суверенітет щодо неподільності та недоторканості території України.

Проте, на відміну від Декларації, яка проголошувала верховенство Конституції та законів України, Акт передбачав, що на території України діють лише Конституція та закони України. Відповідно до Акта проголошення незалежності України 12 вересня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон України “Про правонаступництво України”, згідно з яким Конституція (Основний Закон) Української РСР 1978 р. було визнано до прийняття нової Конституції України, а Верховна Рада України продовжувала діяти в складі

Верховної Ради Української РСР. Цим Законом також визначено державний кордон України, громадянами України визнаються всі особи, які станом на 24 серпня 1991 року постійно проживали на її території [5].

Продовжувалася активна робота над прийняттям Конституції України, яка закріпила б оптимальну форму правління Української держави.

Перший проєкт Конституції був запропонований до Верховної Ради ще в листопаді 1991 року. Він передбачав, що Президент є главою держави і главою виконавчої влади. Він отримав повноваження формувати Кабінет міністрів, не впливаючи на цей парламентський процес. Фактично була запропонована президентська модель республіки. Другий проєкт від 1 липня 1992 р. також закріплював статус Президента як глави держави та глави виконавчої влади. І лише в проєкті Конституції від 27 травня 1993 р. була запропонована модель змішаної республіки: Президент визнавався лише главою держави, а Кабінет Міністрів, який водночас був відповідальним перед парламентом, підпорядковувався йому. Нарешті 28 червня 1996 р. було прийнято Конституцію України, яка закріпила президентсько-парламентську форму правління [4].

Слід зазначити, що визнання дієвості системи поділу влади відбулося ще за радянських часів і вперше знайшло своє відображення в тексті Декларації про державний суверенітет України. Серед іншого там зазначається: “Державна влада в Республіці здійснюється за принципом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову”.

Таким чином, було офіційно зафіксовано відмову від основ повноважень Верховної Ради, закріплених у ст. 97 Конституції УРСР 1978 р

У новій Конституції України (1996 р.) зазначені положення Декларації були закладені, реалізуючи класичну ідею тріади влади з її поділом та механізмами стримувань і противаг: “Державна влада в Україні здійснюється на основі її поділу на законодавчу, виконавчу і судову Органи законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України” [40].

Отже, можна говорити про визнання на конституційному рівні одного з основних принципів парламентаризму – принципу поділу влади. Однак слід зазначити, що в умовах “розділеного” функціонування законодавчої та виконавчої влади та відсутності такого судового органу, як Конституційний Суд до 1996 року, протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади набуло все більшого та більшого характеру. помітніше.

Доктрина поділу влади вже не одне століття доводить свою ефективність як інструмент політичного управління державними справами. На межі 19-20 ст. відомий російський політолог М. Коркунов з цього приводу зазначав, що “тресторонній поділ функцій державної влади на законодавство, виконання і суд виявляється значно вдалішим за всі останні його модифікації” [25].

На думку вченого, спільність правління “є прямою протилежністю поділу праці. Тому вона взагалі не передбачає спеціалізації функцій. Складна спільність передбачає лише розчленування окремих актів управління на складові елементи та здійснення різних елементів одного і того ж акта управління обов'язково різними органами, так що вони стримують один одного. Ця точка зору значною мірою відображала тенденцію, яка вже намітилася в практиці державного будівництва зарубіжних країн.

Що стосується розробки та пошуку оптимальної моделі виборчої системи, то в Україні трансформація цієї системи, яка розпочалася у 1990 році, ще не завершена. Вибори до Верховної Ради XIII (II) скликання 1994 року проходили за тією ж схемою, що й попередні 1990 року [34].

А вибори до Верховної Ради XIV (III) 1998 року та вибори до Верховної Ради XV (IV) скликань 2002 року проходили за змішаною мажоритарно-пропорційною системою в умовах, коли половина депутатів була обрана на партійними списками, а іншу – по багатомандатних округах на альтернативній основі.

У 2004–2005 рр. в Україні відбувся черговий етап конституційної реформи, який також стосувався парламентаризму.

З метою подолання кризових явищ 8 грудня 2004 року Верховна Рада України прийняла Закон України “Про внесення змін до Конституції України”. Цей закон був спрямований на певний перерозподіл повноважень та врегулювання статусу вищих органів державної влади в Україні [4].

Закон за проєктом Петра Симоненка та Віктора Медведчука про зміни до Конституції (про політичну реформу) передбачав перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління.

Щодо Верховної Ради України, то романи були такі.

Термін повноважень Верховної Ради України встановлювався 5 років.

Визначено, що народні депутати України не можуть перебувати на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною чи підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу органів управління чи наглядової ради підприємства, або організація, яка має на меті отримання прибутку [4; 13; 26].

Зазначається, що у разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, народний депутат України зобов’язаний протягом двадцяти днів з дня виникнення таких обставин припинити таку діяльність або подати особисту заяву про припинення повноважень народного депутата України.

Розширено перелік підстав для дострокового припинення повноважень народного депутата України, зокрема:

- якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, що призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунені;

- невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України зі складу такої політичної партії (виборчого блоку політичних партій), фракції [6].

Встановлено, що повноваження народного депутата України припиняються достроково також у разі дострокового припинення повноважень Верховної Ради України відповідно до Конституції України - у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання [5].

Уточнювалося, у яких випадках про дострокове припинення повноважень народного депутата рішення приймає Верховна Рада України, а в яких – суд.

Додано, що у разі засудження народного депутата України народний депутат України визнається недієздатним або безвісно відсутнім, його повноваження припиняються з дня набрання рішенням суду законної сили, а в разі смерті - з дня набрання рішенням суду законної сили. народного депутата України - з дня смерті, що засвідчується свідоцтвом про смерть.

Визначено, що у разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або вибуття народного депутата України такої фракції, його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення [24].

Додається: Порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, яке проводиться після чергових чи позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом один місяць з дня припинення коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України [38].

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президентіві України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції пропозиції щодо кандидатур до Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України.

Засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України встановлюються Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України [15].

Розширено коло повноважень Верховної Ради України:

- призначення Президентом України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення Прем'єр-міністром України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб із займаних посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, члени Кабінету Міністрів України;

- призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;

- прийняття Регламенту Верховної Ради України;

- встановлення державних символів України;

- звільнення третини складу Конституційного Суду України;

- затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, внесення змін до неї [24].

Національний банк України виключено із числа суб'єктів законодавчої ініціативи.

До суб'єктів, які можуть ініціювати розгляд Верховною Радою України питання про відповідальність Кабінету Міністрів України, додано Президента України [5].

Додано, що питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може бути розглянуте Верховною Радою України під час останньої сесії Верховної Ради України.

У ст. 89 Конституції України закріплює контрольну функцію Верховної Ради України.

Уточнено права Президента України щодо дострокового припинення повноважень Верховної Ради України:

- протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до ст. 83 цієї Конституції;

- протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України [11].

Встановлено, що рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймає Президент України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Зазначається, що повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців повноважень Верховної Ради України.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України згідно зі ст. 108, 109, 110, 111 цієї Конституції виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на посаду нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України [4].

Таке збільшення повноважень Верховної Ради України дає змогу зробити висновок про перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки. Проте 30 вересня 2010 року Конституційний Суд України визнав неконституційним Закон України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року, а Конституцію України було приведено до попередньої редакції 1996 року. , Верховна Рада України отримала попередні повноваження.

Після рішення Конституційного Суду повернути Конституцію в редакції 1996 року виникла дискусія про те, коли мають відбутися наступні парламентські вибори, оскільки редакція Основного Закону 2004 року передбачала їх проведення в останню неділю в останій місяць п'ятого року

повноважень парламенту, а згідно з конституцією 1996 р. - в останню неділю березня четвертого року повноважень.

Досі опозиційні сили виступали за проведення чергових виборів до Верховної Ради у 2011 році. Проте голосування у Верховній Раді засвідчило, що деякі опозиційні депутати змінили свої погляди на це питання.

Як повідомляє сайт парламенту, за внесення змін до Конституції проголосували народні депутати від фракції “БЮТ-Батьківщина” О. Бабаєв, Р. Богдан, І. Куровський, П. Мовчан, В. Павленко, А. Семинога та А. Яценко. . На думку опозиції, під час голосування за зміни до Конституції щодо дати проведення виборів парламент порушив положення чинного Основного закону, оскільки щонайменше 25 осіб, за картками яких голосували за зміни до Конституції, були відсутні на засіданні. сесійна зала [1; 16].

Верховна Рада внесла зміни до Конституції України, закріпивши окремою нормою проведення чергових виборів Верховної Ради в останню неділю жовтня 2012 року, а Президента — в останню неділю березня 2015 року. За прийняття проголосували 310 депутатів. відповідного законопроекту в цілому з мінімально необхідних 300 [13].

Актуальною залишається проблема оптимізації вітчизняної виборчої моделі. Аналіз різних виборчих систем, недоліків і переваг апробованих в Україні моделей виборів, визначення завдань, які покладаються на виборчу систему, є конче необхідним для визначення напрямів реформування національного виборчого законодавства.

Бракує теоретичних узагальнень досвіду виборчих кампаній (насамперед парламентських, хоча недостатньо вивчених та проаналізованих і виборів до місцевих рад), які відбувалися в Україні за роки незалежності та були проявом трансформаційного розвитку суспільства, її пошуки оптимальної форми волевиявлення народу. Зміна моделей виборчих систем від мажоритарної до змішаної, від змішаної до пропорційної свідчить про динаміку політичного розвитку суспільства в бік демократії. Зараз назріла нагальна потреба

повернення до мажоритарної чи хоча б змішаної системи виборів, про що свідчать основні результати останніх виборів до місцевих рад.

Міжнародні спостерігачі визнали вибори до місцевих рад в Україні такими, що відбулися [18].

Вибори 2010 року до органів місцевого самоврядування ще раз підтвердили необхідність розробки ефективного виборчого механізму.

Необхідно терміново повернутися до змішаної системи виборів. Перехід від мажоритарно-пропорційної до пропорційної наразі ускладнюється неструктурованістю українського суспільства. Зміни до виборчого законодавства необхідні як на законодавчому, так і на нормативному рівні. Адже сьогоднішні українські реалії доводять, що виборча система впливає на всі інститути держави та суспільства, державне управління, політичну систему країни, визначаючи таким чином напрямок розвитку країни до демократії.

2.2. Правові та організаційні засади діяльності Верховної Ради України

Відповідно до статі 5 Конституції України наша держава є республіка, а носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [30]. Форма правління в Україні за часи незалежності неодноразово трансформувалася, зміни конституційних повноважень Президента, виконавчої та законодавчої гілок влади постійно зміщували баланс сил між публічно-владними інститутами.

Нині Україна є парламентсько-президентською республікою, в якій повноваження Верховної Ради України як єдиного законодавчого та вищого представницького органу державної влади є достатньо широкими та глобальними.

Відповідно до статі 75 Основного Закону єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - Верховна Рада України. Таке положення характерне для унітарних держав, якою є Україна. Це означає, що нормативно-правові акти, які мають силу закону, відповідно є загальнообов'язковими для виконання на всій території держави та охороняються державним примусом, можуть видаватися лише парламентом, а акти інших суб'єктів владних повноважень мають відповідати із законами.

Український парламент є однопалатним, що характерно і для унітарних держав (Греція, Португалія, Швеція, Вірменія, Угорщина, Сербія та ін.). Однак у політико-правовому просторі часто постає питання про можливість і доцільність запровадження в нашій державі двопалатного парламенту. В історії України, а саме 16 квітня 2000 року відбувся референдум, на якому одним із питань було винесено питання про необхідність запровадження двопалатного парламенту. Цікаво, що переважна більшість громадян (81,68%) у відповіді на четверте запитання бюлетеня “Чи підтримуєте Ви необхідність формування в Україні двопалатного парламенту, одна з яких представляла б інтереси регіонів України” України та сприяти їх реалізації, внесенню відповідних змін до Конституції України та виборчого законодавства?” висловився за введення двопалатного парламенту. На інше, неофіційне запитання про те, що саме громадяни розуміють під двопалатним парламентом і як його запровадження вплине на подальшу долю держави та суспільства, можна було почути найрізноманітніші відповіді – і лише деякі з них розкривали суть двопалатності.

Ще однією популярною темою суспільно-політичних дискусій і протиріч є проблема кількості депутатів парламенту одного скликання. Є думки про необхідність скорочення представництва народу у Верховній Раді з 450 народних депутатів до, наприклад, 300. Прихильники обох позицій мають на своєму боці вагомні аргументи, тим самим обґрунтовуючи необхідність скорочення кількості депутатів, деякі експерти наголошують на можливості скорочення витрат на їх підтримку за рахунок економії коштів видаткового

віділу частини Державного бюджету, а також посилити конкуренцію за отримання мандата, таким чином приводячи до влади більш компетентних і гідних парламентарів. Проте, з суто доктринальної та теоретичної точки зору, слід констатувати, що чим більше представництво народу у владі, тим більш розвиненою є демократія суспільства, оскільки ліберально-демократична концепція державного управління походить від положення про характер публічної влади, що походить від народу.

Пріоритетну роль парламенту в механізмі державного управління підтверджують також положення статі 112 Конституції України, згідно з якими у разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків Президента України виконується відповідно до закону. Президента України на період до виборів і вступу на посаду нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України [30]. Новітня історія України яскраво ілюструє приклад застосування цього конституційного положення, адже з 23 лютого по 7 червня 2014 року у зв'язку з подіями Революції Гідності посаду Президента обіймав нинішній Голова Верховної Ради Олександр Турчинов. В умовах глибокої політичної кризи в державі та серйозних військових загроз ззовні саме Верховна Рада України змогла зберегти незалежність України та підготувати державу до нових президентських виборів.

Говорячи безпосередньо про статус і місце українського парламенту в національній системі стримувань і противаг, можна погодитися зі справедливою думкою І.Є. Словська, що незважаючи на загально визнану рівноправність усіх ланок державного апарату, саме законодавчий інститут декларує основи конституційного ладу та правовий статус особи. Дискусії про представницький характер парламенту, його місце і роль у системі державного апарату не мають на меті применшити значення інших органів державної влади. Кожна з ланок є необхідною і невід'ємною складовою влади і наділяється особливим конституційно-правовим статусом. Але призначення самого парламенту полягає в тому, щоб шляхом прийняття законів виражати волю

народу та надавати їй загальнообов'язковий характер [31]. В умовах існування в нашій державі парламентсько-президентської республіки статус Верховної Ради України можна охарактеризувати лаконічним формулюванням про її “першість серед рівних”. Таке твердження пояснюється тим, що рівність компетенції та повноважень інститутів публічної влади в демократичному суспільстві не означає і не може означати їх одноманітності. Дійсно, сама суть системи стримувань і противаг полягає у виконанні ролі запобіжника від узурпації влади однією з її гілок. Проте ВРУ як національний парламент є складовою загальної системи владних інститутів, які, у свою чергу, окремо не мають монополії на формування політичної волі народу.

У цьому контексті слід зазначити, що державна влада здійснюється не через один чи декілька державних органів, а через взаємозв'язки та функціонування всієї системи публічно-правових інститутів, яким делеговано право здійснення цієї влади. Тому правильними є підходи тих конституціоналістів, які розглядають місце парламенту в системі вищих органів державної влади через особливості взаємодії та взаємовпливу цих органів один на одного [32].

Таким чином, для встановлення місця Верховної Ради України в системі органів державної влади необхідно насамперед визначити особливості її взаємодії з:

- 1) Президент України;
- 2) Кабінет Міністрів України;
- 3) органи судової влади;

Основним (а щодо Верховної Ради та Президента України – єдиним) засобом нормативно-правового закріплення компетенції вищих органів державної влади є Конституція України. Це означає, що жоден із цих органів не може брати на себе вирішення питань, які не віднесені до їх повноважень Конституцією України. Такий характер повноважень парламенту відображено в ч. 2 ст. 85 Конституції України, згідно з якою Верховна Рада, крім повноважень, визначених частиною першою цієї статі, здійснює також інші

повноваження, покладені на неї відповідно до Конституції України. Аналогічний характер конституційного статусу Президента України впливає зі змісту пункту 31 частини першої статі 106 Конституції України, відповідно до якого Президент України здійснює інші повноваження (крім зазначених у цій статі).

Президент і Верховна Рада мають відповідні повноваження в конституційній сфері - відносинах спільного формування органів державної влади.

У цьому випадку парламент і глава держави виступають по відношенню один до одного або як орган, що дає згоду на призначення посадової особи, або як орган, який за згодою іншої особи її призначає. За поданням Президента України ВРУ призначає на посади Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України; за поданням Прем'єр-міністра України призначає на посади інших членів Кабінету Міністрів України, Голову Антимонопольного комітету України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голову Держмайна України. Фонду України, звільняє зазначених осіб із займаних посад, приймає рішення про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України, призначає на посади та звільняє з посад Голову Служби безпеки України, Голову Національного банку України, члени Центральної виборчої комісії. ВРУ дає згоду на призначення та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України [33].

Н.М. Желіх наполягає на тому, що виконання спільних повноважень конче необхідно “базуватись на тому, щоб гілки влади могли конструктивно впливати одна на одну, спонукаючи їх до консенсусу та пошуку взаємоприйнятних рішень з метою забезпечення загальний баланс державної влади” [34].

Не менш важливим напрямком взаємодії Верховної Ради та Президента України є питання дострокового припинення повноважень один одного. Зокрема ст. 108 Конституції України передбачено чотири випадки дострокового припинення повноважень глави держави:

- 1) відставка;
- 2) неможливості виконання своїх повноважень за станом здоров'я;
- 3) усунення з посади в порядку імпічменту;
- 4) смерть.

Водночас необхідно звернути увагу на те, що роль парламенту щодо кожної із зазначених причин є різною. Зокрема, якщо у процесі усунення Президента України в порядку імпічменту Верховна Рада виступає контролюючим органом, то у разі відставки Глави держави за власним бажанням єдиний орган законодавчої ініціативи тільки заслуховується його заява і обмежується цим [30].

Підсумовуючи, зазначимо, що, незважаючи на законодавчу презумпцію поділу влади в Україні на законодавчу, виконавчу та судову, парламент нашої держави відіграє важливу роль тільки в тому випадку, коли його діяльність також забезпечує ефективну взаємодію з іншими гілками влади. Як зазначив Конституційний Суд України у Рішенні від 18 листопада 2004 р. N 17-рп/2004, здійснення державної влади на засадах її поділу не виключає взаємодії органів державної влади, однак така взаємодія має здійснюватися з урахуванням вимог статей 6 та 19 Конституції України, відповідно до яких органи державної влади зобов'язані діяти на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [35].

Підсумовуючи все вищезазначене, необхідно сказати, що пріоритетним напрямком удосконалення інституту парламенту в Україні є конкретизація нормативно-правових актів, які регулюють його взаємодію з іншими органами державної влади, забезпечення їх узгодженості та усунення прогалів у законодавстві.

При цьому головні завдання, які сьогодні стоять перед державотворцями, насамперед мають бути зведені до пошуку оптимальної моделі взаємодії ВРУ та Президента України, уряду та судової влади.

2.3. Роль і місце парламенту України в становленні демократичної, правової держави

Пошуки ідеальних форм державного устрою велися з глибокої давнини. Однак сьогодні практично загально визнаним є визнання цінності ідей правової держави та парламентаризму. Ці концепції активно підтримуються міжнародним співтовариством і є основою конституціоналізму багатьох країн. Водночас “верховенство права” та “парламентаризм” є комплексними правовими категоріями, які розглядаються в контексті наукових теорій, ціннісних орієнтацій, політико-правових інститутів, світогляду, процесів управління та принципів організації держави.

Створення правової держави зумовлене прагненням людей побудувати вільне суспільство, намаганням контролювати діяльність центральних органів влади. Отже, тривале перебування України в Радянському Союзі призвело до побудови суспільства, яке терпіло насильство з боку державного апарату. Тому становлення правової Української держави є дуже важливим чинником її повноцінного розвитку як складової Європи [1, с. 101].

Правову державу відносять до таких ознак, як верховенство права і законності; поділ влади на законодавчу, судову та виконавчу; визнання прав людини та наявність механізму їх реалізації; незалежність суду; пріоритет міжнародного права над внутрішнім правом; політичний плюралізм.

Деякі дослідники відзначають і інші характеристики правової держави: заборону надавати зворотної дії законам, які погіршують становище особи, раціональність у здійсненні державної влади, конституціоналізм, ефективність правоохоронної системи. Серед умов створення правової держави – наявність громадянського суспільства, широкого прошарку “середнього класу”, особливої правосвідомості, заснованої на повазі до закону тощо [2, с. 73].

Досить часто парламентаризм визначають як особливу систему організації державної влади, засновану на керівній ролі парламенту з метою встановлення та розвитку відносин соціальної справедливості та правопорядку.

Вразливим місцем у таких визначеннях є вказівка на “керівну” роль парламенту, що може викликати асоціацію з певним домінуванням парламенту над іншими гілками влади.

Однак функціонування інституту парламенту в державі не є прямим доказом існування парламентаризму в цій країні. Феномен парламентаризму передбачає ключову роль парламенту в державній політиці, але не виключну.

Звичайно, доцільно було б, узагальнивши наявні в юридичній літературі погляди, окреслити наступні кваліфікуючі ознаки парламентаризму з позиції відокремлення його від елементів державної форми та неприпустимості буквального розуміння “верховенства” парламенту”: 1) верховенство закону; 2) поділ влади з чітко визначеними та реальними повноваженнями парламенту; 3) участь парламенту у формуванні виконавчої, судової та інших гілок влади; 4) підзвітність виконавчої влади парламенту; 5) особливий статус депутата з вільним мандатом і відповідальністю перед законом; 6) багатопартійність, право на політичну опозицію та забезпечення зв'язку населення з державним механізмом; 7) незалежність судової влади та її взаємодія з органами законодавчої та виконавчої влади для забезпечення збалансованості державно-правової системи [4, с. 8].

Як бачимо, багато ознак правової держави перетинаються з ознаками демократії та парламентаризму, що дозволяє говорити про близькість цих термінів. Така риса парламентаризму, як верховенство права, безпосередньо перегукується з ідеєю правової державності. Обидві конструкції припускають обов'язковість виконання законів як нормативно-правових актів, прийнятих парламентом (або в результаті прямого волевиявлення народу) з найважливіших питань життя суспільства і держави, а також мають пріоритет над усіма підзаконними актами.

При всій своїй схожості категорії правової держави та парламентаризму все ж відрізняються. І кожна з них має своє практичне значення. Зокрема, термін “парламентаризм” призначений для характеристики ролі парламенту в механізмі держави. Це важливо не стільки для розроблених концепцій

демократії та верховенства права, скільки для характеристики парламенту в рамках конституційного права. Парламентаризм покликаний мінімізувати потенційну загрозу узурпації влади органами виконавчої влади. Поняття парламентаризму дає змогу зрозуміти, за допомогою яких правових механізмів можна забезпечити реальність і ефективність здійснення парламентом своїх повноважень, орієнтує законодавця у визначенні правильного напрямку регулювання правового статусу представницьких установ у державі. країна. Серед іншого, це може допомогти у вирішенні практичних питань вибору виборчої системи, оптимізації повноважень законодавчих органів, формування відносин між депутатами та виборцями, визначення внутрішніх правил функціонування парламенту [5, с. 286].

Суть поняття верховенства права, на нашу думку, зводиться до двох принципових моментів. По-перше, правова держава покликана відобразити значення формально-правової ролі права, тобто підпорядкувати встановленим нормам права не тільки всіх громадян, а й сам державний апарат, виключити свавілля. “Врядувати не через “команду”, а через закон відрізняє верховенство права від тоталітарних і авторитарних режимів. По-друге, теорія верховенства права покликана виключити непотрібне волюнтаристське сприйняття права з позиції позитивізму: верховенство права означає не просто дотримання законів, а законе, тобто справедливе і правильне право.

Таким чином, верховенство права та парламентаризм сьогодні є важливими теоретичними побудовами та прийняті як принципи в конституціях багатьох держав. При цьому риси правої держави накладаються на риси парламентаризму. І це неминуче, оскільки, на наше глибоке переконання, правова держава не може існувати без парламентаризму, а парламентаризм – без визнання верховенства права. Водночас вважаємо досить спрощеним підхід до сутнісного та змістовного ототожнення парламентаризму з тією чи іншою формою правління чи державного (політичного) режиму. На нашу думку, парламентаризм є цінісною основою, функціонально-телеологічною домінантою та результатом демократичної організації суспільно-політичного

життя, формою реалізації принципів народного представництва, ідеологічного плюралізму, поділу влади та верховенства права.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1. Закордонний досвід розвитку парламентаризму

Сучасне суспільство стрімко змінюється. Зміни людської спільноти відбуваються в усіх сферах діяльності (економічній, політичній, культурній, соціальній). Ідеологічні структури, які діяли раніше, руйнуються або трансформуються. В таких умовах відбувається трансформація й у сфері парламентської діяльності, а головне – парламенту – законодавчого органу, який сьогодні є чи не обов'язковим атрибутом держави, зважаючи на те, що більшість демократичних держав світу світ прийняв певну форму парламентських установ.

Як показала історична практика, саме парламентська модель побудови владних відносин дає змогу максимально точно ідентифікувати широке коло інтересів різних соціальних спільнот і виробляти державні рішення, які тією чи іншою мірою відповідають інтересам більшість населення країни.

Інститут парламентаризму, як прийнято вважати, почав свій якісний розвиток в Англії. У XIII столітті члени англійського парламенту досягли перших меж абсолютної влади монарха. У 19 — на початку 20 ст. у багатьох країнах Європи та Латинської Америки почали діяти представницькі органи влади.

Маркером наявності інституту парламентаризму в політичній системі конкретного суспільства можна вважати наявність у парламенту статусу та повноважень вищого представницького і законодавчого органу. Велика Британія є класичним прикладом парламентської системи.

Верховенство англійського парламенту в системі поділу влади передбачає:

- верховенство законодавства;

- право затверджувати державний бюджет і встановлювати податки;
- колективна відповідальність уряду перед парламентом;
- право затверджувати судів;
- відсутність іншої подібної конкурентної сили.

Для формування парламентаризму, розподіл влади з чітко вираженими повноваженнями парламенту, участь парламенту у формуванні органів інших гілок влади, особливий статус депутата з вільним мандатом і відповідальністю перед законом, і багатопартійність також необхідні.

Сучасний німецький дослідник Х. Оберройтер виділяє три умови існування парламентаризму.

1. Рівність шансів політичних партій, яка ґрунтується на гарантії плюралізму, права на іншу думку та вільного депутатського мандату.

2. Обмеження реалізації посад владних осіб правовими нормами поряд із класичним англосаксонським уявленням про довіру до управління – “довіра”. Отже, влада завойовує довіру керувати країною через вибори, які мають використовуватися лише на благо всіх громадян.

3. Третьою умовою парламентаризму є реалізація двох вищезазначених принципів - рівності шансів, тобто свободи опозиції, і довіри до поведінки політиків і парламентарів.

На думку вченого, сучасні парламенти – це інститути представницької демократії, які виникають у рамках виборів [5].

Парламенти в різних країнах і різних політичних системах працюють по-різному, але в той же час вони виконують ряд спільних функцій. Американський вчений Е. Хейвуд виділяє такі загальні для всіх типів функції:

- легітимація режиму;
- представництво;
- законодавство;
- моніторинг і контроль [8].

При цьому варто зазначити, що основним завданням інституту парламентаризму в усіх країнах світу є, насамперед, підтримка взаємовідносин суспільства та системи державного управління.

Таким чином, по-перше, парламент є вищим загальнодержавним органом народного представництва, який забезпечує інституціоналізацію панівних у суспільстві інтересів, політичних орієнтацій і настроїв. Водночас парламент є інститутом громадянського суспільства, що поєднує повновладя народу з державною владою. Народне представництво надає системі державного управління демократичний характер, а самому парламенту - широку соціальну доступність і відкритість.

По-друге, парламент як представницький орган є найважливішим інститутом у системі розподілу влади. Він має реальні можливості впливати на кожен елемент тріади на будь-якому рівні державної влади. Тому парламент є єдиним місцем публічного захисту інтересів різних класів, соціальних верств і груп суспільства. На думку Й. Шумпетера, найважливішим повноваженням парламенту є його здатність формувати уряд [7].

По-третє, парламент виконує законодавчу функцію. Саме він створює первинний пласт правової держави, нормативно-правове забезпечення життєдіяльності людини і суспільства в цілому, зводить верховенство права до апріорної цінності.

По-четверте, парламент має певні контрольні повноваження за діями уряду та інших вищих органів державної влади. Певною мірою він здатний скорегувати їх перебіг. Від рівня парламентського контролю - найважливішої форми суспільного контролю залежить ступінь демократизму і правова природа держави

Крім того, парламент є найважливішим елементом системи формування, правового забезпечення та реалізації зовнішньої політики держави. Відповідно до цього активна зовнішньополітична діяльність народних депутатів є неодмінною умовою ефективного та авторитетного парламентаризму.

Парламенти відрізняються між собою кількома параметрами. Так, наприклад, кількість членів парламенту дуже різна. У Китаї вищим органом державної влади відповідно до Конституції країни є Всекитайські збори народних представників, що обираються строком на п'ять років, чисельністю близько 3 тис. осіб. Натомість законодавча асамблея Республіки Науру з населенням 10 тис. осіб має 18 депутатів, які обираються всенародним голосуванням на три роки [4].

Парламент визначається представницьким органом, оскільки в ньому регіони країни і все населення мають представників - депутатів, які обираються або по одномандатним округам (голосування за політичні партії), або по багатомандатним (мажоритарним) округам, у кожному з яких населення обирає свого кандидата. При цьому члени законодавчих зборів можуть бути не тільки обрані, але й призначені або навіть успадковані місце (наприклад, парламент Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії).

Традиційно демократичні парламентські європейські країни (Велика Британія, Бельгія, Норвегія, Швеція) офіційно зберегли статус конституційних монархій, де парламент повністю визначає політичний курс країни. Це свідчить про те, що для становлення парламентаризму не потрібні республіканські форми правління.

Структура законодавчих зборів також відрізняється в різних країнах. На цю особливість впливає історичний фактор. У сучасному світі інститути парламенту, як правило, складаються з однієї або двох палат.

Співвідношення суспільно-політичних сил на історичній арені змінило склад парламентів у різних країнах і сприяло пошуку оптимальної структури парламентського інституту конкретної держави. До країн з однопалатними парламентами належать Болгарія, В'єтнам, Німеччина, Данія, Ізраїль, Китай, Люксембург, Норвегія, Португалія, Угорщина, Фінляндія, Швеція. Двопалатні парламенти діють в Австралії, Бразилії, Бельгії, Індії, США, Франції, Швейцарії.

Одним із найстаріших парламентів Європи є норвезький стортинг. У нинішньому вигляді він існує з 17 травня 1814 року, коли була прийнята конституція країни, хоча його історія починається з X століття. У 2007 році було прийнято рішення про перетворення парламенту з двопалатного на однопалатний [6].

Питання про кількість палат парламенту призводить до наявності багатьох протилежних поглядів і суджень. Так, Е. Хейвуд вважає, що однопалатні парламенти простіші й ефективніші за двопалатні, особливо коли йдеться про реагування на потреби малих і відносно солідарних суспільств. Проте, як зазначає дослідник, двопалатні парламенти є центральним принципом ліберального конституціоналізму та реалізують ідею контролю та протистояння як усередині парламенту, так і між законодавчою та виконавчою владою [8].

Слід зазначити, що нині двопалатна система формування парламентів успішно функціонує як у федеративних, так і в унітарних державах. У федеративних верхня палата представляє суб'єкти федерації (США), а в унітарних вона часто формується в розрізі адміністративно-територіальних одиниць (Франція, Японія) [2].

За обсягом і характером законодавчих повноважень, закріплених у конституції, можна виділити кілька видів вищих представницьких органів:

- парламенти з абсолютно необмеженою (абсолютно невизначеною) компетенцією. До них належать парламенти, для яких перелік повноважень законодавчо не визначений, і вони мають право приймати закони з будь-яких питань (Англія, Італія, Ірландія, Японія);

- парламенти з абсолютно обмеженою (абсолютно визначеною) компетенцією. Це тип парламентів, для яких конституції та закони встановлюють точний перелік повноважень, за якими вони можуть приймати рішення. Так, наприклад, у Конституції Франції 1958 р. перелік питань, які входять до компетенції парламенту, "строго" обмежений, але при цьому

передбачається, що цей перелік повноважень парламенту може конкретизуватися та доповнюватися. органічним законом;

- парламенти з відносно обмеженою (відносно визначеною) компетенцією. Такі парламенти мають зміну або мобільну компетенцію. Подібний тип характерний для федеративних і децентралізованих унітарних держав. Обмеження тут пов'язане з наявністю прав суб'єктів федерацій або інших територіальних утворень (Індія, Іспанія, Малайзія, США), тобто ці парламенти функціонують у тих країнах, де є спільна компетенція союзу та суб'єктів його складові [3].

За співвідношенням між вищою представницькою владою та урядом розрізняють такі види парламентів:

- домінуючі парламенти (у цій моделі парламенти відіграють провідну роль у політичному житті країни, формують і “суворо” контролюють уряд (Італія));

- автономні парламенти (парламенти загалом контролюють законодавчий процес і незалежні у своїй діяльності, але не мають потужних важелів впливу на уряд (Швеція, США));

- обмежено автономні парламенти (для таких парламентів характерна конфронтація та постійний пошук компромісних рішень між владою та опозицією (Англія));

- підпорядковані парламенти (подібна форма парламенту зустрічається в країнах, де виконавча влада переважає над парламентом, але в такій ситуації парламент залишається важливою сполучною ланкою між центральною владою та регіонами (парламенти Кенії та ряду ін.) країни Африки));

- повністю підпорядковані парламенти (ця модель характерна тільки для авторитаризму, де реальним центром прийняття найважливіших державних рішень є не парламенти, а партії та партійні комітети) [1].

Незалежно від представлених моделей, починаючи з ХХ століття, викликом парламентаризму є структурні причини зміцнення виконавчої влади, які зміцнюють уряд і адміністрацію. До останніх можна віднести зміну функцій

держави, розвиток держави від ролі “нічного сторожа” до активного суб’єкта. Зросла кількість завдань держави, у зв’язку з чим зростає значення управління та прийнятих рішень. Зауважимо, що зазначена проблема більш характерна для ліберальних демократій [5].

Отже, до ключових тенденцій розвитку парламентаризму, на нашу думку, слід віднести: зміну ролі парламенту, самих парламентаріїв, розвиток міжпарламентського співробітництва.

У той час, коли парламентаризм покликаний мінімізувати потенційну загрозу узурпації влади органами виконавчої влади, кризові явища зміцнюють авторитет виконавчої влади. У таких умовах процес прийняття рішень відбувається у формі прямого розпорядження, обмежуючи, зокрема, законодавчі функції парламенту [5].

З метою недопущення втрати довіри виборців та у відповідь на вимоги суспільства парламент перейшов від режиму нав’язування суспільству своєї ідеології та волі до режиму реальної повсякденної роботи. Парламенти почали діяти реактивно, тобто з більшим чи меншим ентузіазмом реагувати на актуальні потреби суспільства (повіренім у справах якого дедалі частіше виступає уряд) у законотворчості, охоче контролюючи виконавчу владу, виступаючи головним національним політичним клубом.

Також в умовах зростання політичної активності населення зростає важливість співпраці парламенту та громадянського суспільства.

Щодо парламентаріїв, то відбувається їхня переорієнтація на експертну роботу та спеціалізацію в окремих питаннях. У парламентах утворюються комітети та постійні робочі групи, які координують і готують рішення для їх прийняття. Їх підтримують допоміжні служби (приклад США), штаби фракцій, помічники депутатів [5].

Міжпарламентська співпраця є найважливішим інститутом представницької демократії, який сприяє вирішенню багатьох проблем сучасної держави і права. Міжпарламентська співпраця охоплює такі сфери, як боротьба з міжнародним тероризмом, наркобізнесом, організованою

злочинністю, бідністю; роззброєння, енергетика, економічна та гуманітарна безпека, екологія та багато іншого.

Міжпарламентське співробітництво – це елемент багатовекторного розвитку зовнішньої політики, пов'язаний із діяльністю міжпарламентських інституцій у рамках особливих правил і процедур взаємодії, спрямованих на побудову особливого суспільно-політичного простору, у якому відбувається:

- демократизація міждержавних відносин;
- зменшення політичної невизначеності в міжнародних відносинах;
- мінімізація політичних, економічних, іміджевих та інших витрат міжнародного процесу;
- посилення громадського контролю за зовнішньополітичними рішеннями;
- залучення парламенту в цілому та його окремих представників до розробки зовнішньополітичного порядку денного;
- зростання значення міжпарламентської дипломатії, яка має у своїй основі неформальний характер, як інструменту артикуляції національних інтересів сучасної держави.

3.2. Шляхи та перспективи вдосконалення моделі парламентаризму в Україні

У попередніх розділах було доведено, що в сучасній демократичній державі роль парламенту є керівною та системотворчою. Державний механізм парламентсько-президентської республіки, якою є Україна, взаємозалежний від рівня розвитку парламентаризму та реальних стандартів парламентської діяльності в державі.

Таким чином, ми розуміємо, що при успішному та послідовному вдосконаленні вищого законодавчого та представницького органу влади можна

справедливо та обґрунтовано розраховувати на підвищення рівня політико-правової, соціально-економічної та інших сфер суспільного життя.

Центральною і унікальною функцією парламенту в державі є законодавча діяльність. Цілком логічно було б стверджувати, що, насамперед, реформування та вдосконалення самої законотворчої процедури є найбільш пріоритетним напрямом із усіх можливих. Якщо вдатися до детального аналізу всього масиву чинного законодавства, то можна виявити певну хаотичність і неузгодженість, суперечливість і колізію багатьох норм, які регулюють певні суспільні відносини.

Серед загальних проблем законодавчої сфери можна виділити найбільш сутєві:

- Застарілість та неактуальність законодавчих актів;
- Відсутність або недостатня регламентація певної сфери суспільних відносин;
- Повторюваність і колізійність законів

Конкретизуємо кожен з перерахованих вище проблем, щоб виявити ризики та запропонувати шляхи їх подолання.

Що стосується застарілих і застарілих законів, то ця тенденція є похідною від історичних особливостей формування національного законодавства. Перехід від реалій радянської доби до незалежності України відбувся досить різко й несподівано. За таких умов необхідна була якнайшвидша адаптація всього законодавства до стандартів демократії, ринкової економіки та потреб нового часу. Зрозуміло, що миттєво трансформувати комплекс нормативно-правових актів не представлялося можливим, про це свідчить навіть той факт, що Конституція України була прийнята лише через 5 років після здобуття незалежності. Незважаючи на те, що політична ситуація та правове поле на початку 90-х років минулого століття відрізнялися нестабільністю та незбалансованістю, великий обсяг суспільних відносин регулювався актами підзаконового або індивідуального характеру

(постанови Кабінету Міністрів України, указів і розпоряджень Президента, інших органів влади).

Поступово правова система в органічному поєднанні з політичною та соціально-економічною сферами розвивалася, законодавство приводилося у відповідність до потреб суспільного життя. Однак і сьогодні деякі закони не в змозі адекватно вписуватися в існуючі реалії.

Чиний Житловий кодекс УРСР є найбільш виразним прикладом застарілого нормативно-правового акту в національному законодавстві. Парадоксальність ситуації видно вже в назві кодексу. Він був прийнятий в 1983 році в розпал епохи “застою”. Житловий кодекс містить такі положення: “...Внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні створилися необхідні передумови для вирішення однієї з найважливіших соціальних проблем — задоволення потреб трудящих у житло...” [38]., “...Відповідно до Конституції УРСР і Конституції Української РСР громадяни Української РСР мають право на житло...” [38]., “. ..втілення в життя ленінських ідей побудови комуністичного суспільства і проведення курсу...” [38]. Зрозуміло, що наявність такого тексту в чинному кодексі неприпустима.

Прийнятий у 1971 році Кодекс законів про працю України також є продуктом законодавства минулої епохи і за своєю структурою та суттю жодним чином не відповідає існуючим реаліям сфери зайнятості населення. Те саме стосується Господарського кодексу України, який, хоч і був прийнятий ще за часів незалежності (у 2003 році), все ж містить низку термінів і визначень, які вже давно морально застаріли для правозастосування.

Загалом дослідники перераховують близько 70 чинних нормативно-правових актів, прийнятих за часів СРСР. Безумовно, для держави, яка базується на принципах ліберальної економіки, демократичних політичних цінностей, європейських стандартів тощо, така ситуація зі станом національного законодавства є просто неприйнятною.

Слід розуміти, що національне законодавство, будучи консолідованою сукупністю правил і норм, за якими існує суспільство, є вираженням і

результатом парламентаризму в державі. Стан національної законодавчої бази є маркером усіх політико-правових суспільних відносин, що відбуваються в країні, тому проблема архаїчності індивідуальних законодавчих актів має бути вирішена якнайшвидше та якомога якісніше, шляхом розвитку та прийняття принципово нових законів, кодексів та інших нормативно-правових актів.

Що стосується другої проблеми, яка була виявлена нами, а саме недостатньої конкретизації та регламентації певної сфери суспільних відносин, то слід зазначити, що вона дійсно серйозна і потребує невідкладного виправлення.

Парламент є вищим і, по суті, єдиним регулятором суспільного життя, враховуючи його монополію на прийняття законів, за якими живе суспільство. Тому залишити певну сферу соціальних, політичних, економічних та інших відносин без належного регулювання означає неминуче призвести до хаосу та непередбачуваності відповідних процесів.

В Україні досить багато нерегульованих та/або нечітко визначених сфер. Принцип правової визначеності, який є основним при прийнятті будь-якого нормативно-правового акта, передбачає легкість з'ясування змісту права та можливість у разі потреби цим правом скористатися. Тому кожен закон або підзаконий акт має бути сформований таким чином, щоб при його застосуванні всі суб'єкти розуміли порядок власних дій, їх наслідки та відповідальність тощо.

На сьогоднішній день такі сфери, як використання криптовалют, операції на криптобіржах, онлайн-медіа, нелінійні медіасервіси та платформи для обміну інформацією (соціальні мережі, стрімінгові сервіси тощо), а також низка правовідносин щодо захисту інвестицій, залишаються недостатньо врегульованими та ін.

Недостатня конкретизація та врегульованість таких суспільних відносин потенційно може призвести до зловживання своїми правами окремими недобросовісними суб'єктами, зростання рівня злочинності, зростання частки тіньової економіки, спричинити інші негативні та важкопрогнозовані явища.

Важливість парламенту в демократичному суспільстві полягає, зокрема, в тому, щоб не залишати жодну сферу суспільного життя неврегульованою чи недостатньо регульованою.

Повторюваність і суперечливість законів є ще одним недоліком національного законодавства. За умов наявності в різних нормативно-правових актах кількох взаємовиключних або тавтологічних норм правозастосовна практика стає вкрай незбалансованою та неефективною, а захист прав і законних інтересів у судовому розгляді спірних конфліктних відносин може здійснюватися не оптимально. .

Прикладом можуть бути вже згадані Господарський кодекс та Кодекс законів про працю України. Справа в тому, що, окрім моральної застарілості, норми цих законів часто дублюються в інших актах. Таким чином, положення Господарського кодексу України дублюють норми спеціальних законів, які стосуються питань діяльності на фондовому ринку, норми галузевих актів, зокрема Земельного кодексу, Цивільного кодексу та інших кодифікованих актів тощо. норми ЦК не узгоджуються з нормами спеціальних законів “Про Національний банк України”, “Про банки і банківську діяльність”. Водночас існують суперечності у тлумаченні термінів, що створює проблеми у застосуванні правових норм.

Підсумовуючи викладені думки, зазначимо, що стан національного законодавства, на нашу думку, є показником ефективності та відповідності національного парламентаризму високим стандартам. Усі окреслені проблеми можна вирішити в досить стислі терміни зрозумілими та доступними засобами. Законодавець має взяти курс на усунення неактуальних, застарілих, суперечливих нормативно-правових актів, замінити їх новими законами та належним чином врегулювати всі сфери суспільного життя держави. Такий процес має бути постійним і динамічним.

Позитивним прикладом такої “роботи над помилками” є ухвалення у 2020 році Виборчого кодексу України, який замінив низку окремих законів, адаптував існуючі норми до вимог часу та спростив правозастосовну практику.

Крім суто законотворчих напрямків удосконалення парламентаризму в Україні, є не менш важливі й прогресивні шляхи. Зокрема, слід звернути увагу не лише на власне парламентську діяльність, а й на механізми та процедури, які фактично формують Верховну Раду України, наділяючи повноваженнями народних обранців. Мова йде про перспективні варіанти трансформації виборчих систем, принципів і процедур, які після успішної реалізації можуть потенційно вплинути на якість представництва в законодавчому органі.

Розглянемо докладніше два основних напрямки щодо цього питання:

- можливості імплементації виборчого законодавства західних країн;
- перспективи та переваги електронного голосування в Україні.

Європейські стандарти державного управління в кожній сфері суспільного життя все більше цікавлять вітчизняних дослідників, вчених-фахівців, політиків тощо.

Варто зазначити, що виборче законодавство України, на думку профільних дослідників, а також міжнародних експертних інституцій, є досить виваженим і адекватно відповідає вимогам часу. Це також підтверджується тим, що наша держава бере участь майже в усіх багатосторонніх конвенційних міжнародних договорах, які регулюють основи демократичного ладу, декларують права людини, громадянина, держави тощо.

Проте слід звернути увагу і на успішні процедури, механізми та засоби кадрового забезпечення парламентів провідних держав світу. Останім часом серед українських політиків і науковців точаться дискусії щодо можливості запровадження в систему виборів народних депутатів традиційного для Сполучених Штатів Америки інституту “первинки”.

Виборча кампанія в Сполучених Штатах Америки починається саме з проведення праймеріз - первинних або попередніх виборів. Проте вживання терміна “вибори” доцільне лише для позначення форми прийняття рішень – шляхом таємного волевиявлення виборців шляхом голосування. По суті, праймеріз є лише початковим етапом ініціювання політичними партіями висування кандидатів на певні посади, який характеризується широким

залученням пересічних виборців до самого процесу відбору кандидатів. Традиційно інститут праймеріз відносять саме до елементів президентських виборів, але це не зовсім коректно. Фактично первинні вибори за подібною моделлю проводяться в переважній більшості штатів з офіційним висуванням партійних кандидатів на посади губернаторів, сенаторів і конгресменів.

Мета проведення цього “відбіркового турніру” насправді очевидна і цілком логічна – обрання на певну посаду найсильнішого, конкурентоспроможного кандидата від партії, який користується більшою довірою в середовищі партії. Саме обраний за процедурою праймеріз кандидат потенційно здатний більш ефективно представляти електорат партії на основних виборах.

Таким чином, можна констатувати, що система попередніх виборів, незважаючи на її подорожчання, тривалість процедури та низку інших незначних недоліків, все ж має значні переваги, дозволяючи максимально залучити пересічних виборців до безпосереднього відбору кандидатів. Це, в свою чергу, однозначно підвищує рівень правової свідомості, соціальної відповідальності громадян, рівень реального представництва інтересів людей в органах державної влади. Інститут праймеріз дає змогу значно розширити виборчу базу влади, стабілізувати партійну систему, підвищити популярність самої партії серед виборців, подовжити терміни виборчої кампанії тощо.

Що стосується процедури електронного голосування як засобу підвищення представництва народу у парламенті та усунення всіх форм фальсифікацій на виборах, то вона піддається неоднозначним оцінкам у науковому просторі.

Електронне голосування на міжнародній арені використовується в найбільш розвинених і демократичних країнах світу. Він використовується як інструмент для підвищення ефективності виборчого процесу, підвищення довіри громадян до організації голосування, визначення його результатів, мінімізації фальсифікацій і маніпуляцій під час його проведення. Створення ефективною та стабільною електронною системою голосування дає змогу підвищити рівень безпеки волевиявлення, спростити процедуру підрахунку голосів та забезпечити

швидший підрахунок голосів та оголошення результатів, але водночас за умови непродуманості системи і не ретельно спланований, це може призвести до серйозних проблем під час виборчого процесу, що може підірвати його ефективність. На даний момент він використовується на виборчих дільницях лише в найдемократичніших країнах світу, тоді як голосування через Інтернет існує в тих країнах світу, які територіально не займають велику територію і не мають історичних військових конфліктів.

Тобто прослідковується тенденція, що можливість запровадження такої системи є далеко не в усіх країнах світу, тому що, насамперед, ця система має працювати стабільно та бути захищеною від зовнішніх впливів та махінацій, для яких вона потрібна. розроблений. ліквідувати. Електронне голосування, як правовий інститут, має забезпечити сприяння демократії та підвищити ефективність усього виборчого процесу, зокрема, зменшити витрати на проведення самого етапу голосування. Якщо така система належним чином розроблена та деталізована, вона мінімізує певні шахрайські практики, підвищує доступність та легкість голосування для звичайних громадян, і в довгостроковій перспективі зменшує фінансові витрати на виборчий процес.

Перевагами електронного голосування є: швидший підрахунок голосів і формування таблиць, точніші результати, оскільки перевіряються автоматичною системою, ефективне управління складними формулами виборчих систем, які потребують складних процедур підрахунку голосів, запобігання фальсифікаціям під час голосування. на виборчих дільницях та під час підрахунку голосів завдяки зменшеному втручанню людини, можливість використання багатомовних інтерфейсів користувача, які можуть обслуговувати багатомовний електорат краще, ніж паперові бюлетені, потенціал збільшення участі та явки на виборах, особливо з використанням Інтернет-голосування, ефективне управління системами складних виборчих формул, які потребують складних процедур підрахунку голосів тощо.

Ще одним потенційно привабливим засобом удосконалення парламентаризму в Україні можна назвати запровадження в систему

парламентських процедур інституту лобіювання. Наразі склалася така ситуація, що лобіювання інтересів економічних еліт відбувається в тіньовому форматі. Невизначеність питання конституційної та політичної відповідальності народних депутатів зумовлює неефективність запобігання таким процесам, і, як наслідок, породжує нові прояви корупції.

Натомість запровадження законуї та прозорої процедури лобіювання у Верховній Раді України зможе, по-перше, декриміналізувати процес впливу деяких суб'єктів фінансово-бізнес-груп на парламентарів, а по-друге, встановити чіткі та однакові для прозорі правила лобіювання законних інтересів різними представниками громадянського суспільства.

Термін “лобіювання” має в сучасному розумінні переважно негативний відтінок. Хоча в деяких розвинутих країнах Заходу така діяльність є абсолютно поширеною і ефективною. Підходячи до розуміння місії парламенту як представницького органу, можна стверджувати, що справедливим є представництво поглядів, ідей та інтересів якомога більшої частини населення, зокрема таких інститутів громадянського суспільства, як бізнес-асоціації, громадські організації, групи населення, об'єднані певною спільною метою тощо.

Державно-приватне партнерство, як один із визнаних європейською науковою та політичною спільнотою інституцій громадянського суспільства, набуває значного розвитку у створенні законодавчої та суворо регламентованої процедури лобіювання в парламенті окремих категорій питань. За такого підходу саме лобіювання можна визначити як передбачене законом звернення до народного депутата/політичної партії/депутатської фракції тощо з метою висвітлення певних проблемних питань у будь-якій сфері суспільного життя та пропозиції щодо їх найбільш оптимального вирішення громадянським шляхом. інституту суспільства.

Безумовно, для запобігання зловживанням процедурою лобіювання відповідний нормативно-правовий акт, що регулює процедуру, повинен містити позитивні норми-застереження приблизно такого змісту:

- суб'єктами лобістської діяльності можуть бути лише визначені законом представники громадянського суспільства;

- Об'єктом лобіювання можуть бути виключно законні права та інтереси інститутів громадянського суспільства. Лобіювання завідомо незаконних питань тягне за собою відповідальність, визначену законом.

- Народний депутат, політична партія, депутатська фракція тощо, у разі виявлення недобросовісних мотивів суб'єкта лобістської діяльності, або за наявності реального чи потенційного конфлікту інтересів, не мають права брати участь у відповідний процес.

Із запровадженням інституту лобіювання з продуманою системою запобіжників парламентаризм в Україні гарантовано вийде на якісно новий рівень, зокрема щодо питань представництва та забезпечення державно-приватного партнерства.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставленої мети та завдань були зроблені наступні висновки дослідження.

1. Аналіз наукової літератури свідчить про три основних підходи до розгляду категорії “парламентаризм”. Відповідно до першого державний устрій, заснований на верховенстві парламенту в системі органів виконавчої влади, слід називати парламентаризмом. Окрему групу думок щодо проблеми, що розглядається, представляють науковці, які вважають, що парламентаризм має місце там, де є парламент, незалежно від соціально-політичної ролі, яку він відіграє в суспільстві. Третій підхід включає думки науковців про те, що парламентаризм не передбачає пріоритетної ролі вищого законодавчого органу в системі державного управління. Так, звичайно, сама присутність в державі. Зміст поняття парламентаризму включає певний ідейно-світоглядний аспект, систему ідей і тверджень, аксіологічних установок, цінностей і орієнтацій щодо необхідного функціонування державного механізму. Значення парламентаризму багато в чому визначається не стільки нормативно закріпленим місцем парламенту в системі органів державної влади та його роллю у вирішенні суспільно значущих питань, скільки рівнем самосвідомості людей.

2. Народне представництво можна визначити як виборне представництво при здійсненні влади, за умов якого політичним гарантом є народ як сукупність виборців (виборчий орган) або як сукупність усіх громадян, причому кожен із членів парламенту є політичною довіреною особою. Представницький зв'язок формується за допомогою нормативних очікувань (тобто через можливість усунення обраного представника – та очікувань, пов'язаних із санкціями) щодо реагування на потреби виборців та підзвітності обраної особи виборцям. В умовах вітчизняної політико-правової ситуації регулювання правового статусу опозиції, незалежно від способу його здійснення, є об'єктивною необхідністю та однією з умов, за яких представницька демократія реально забезпечить суверенітет народу.

Таким чином, забезпечення ефективної роботи українського парламенту як органу народного представництва наразі безпосередньо пов'язане з пошуком необхідного балансу в правовому регулюванні депутатської недоторканості. З одного боку, він має забезпечити незалежність депутата в його роботі, а з іншого — не допустити свавілля та безкарності народних обранців та підвищити рівень довіри до них з боку суспільства.

3. Слід також зазначити, що за роки незалежності України в нашій державі сформувалися певні характерні риси парламентаризму. Наша новітня історія знає як періоди перемог, так і поразок Верховної Ради України у сфері законотворчості, представництва інтересів народу тощо. Проте не можна не відзначити той позитивний факт, що парламент України є суб'єктом та незалежна інституція, яка розвивається та намагається відповідати високим міжнародним стандартам парламентаризму. Існуючі проблеми, з якими стикається Верховна Рада України під час здійснення своїх конституційних повноважень, можна вирішити у відносно короткий термін за наявності політичної волі керівництва держави, підтримки демократичних перетворень законослухняними громадянами та чіткої та послідовної стратегії розвитку.

4. Актуальною залишається проблема оптимізації вітчизняної виборчої моделі. Аналіз різних виборчих систем, недоліків і переваг апробованих в Україні моделей виборів, визначення завдань, які покладаються на виборчу систему, є конче необхідним для визначення напрямів реформування національного виборчого законодавства. Необхідно терміново повернутися до змішаної системи виборів. Перехід від мажоритарно-пропорційної до пропорційної наразі ускладнюється неструктурованістю українського суспільства. Зміни до виборчого законодавства необхідні як на законодавчому, так і на нормативному рівні. Адже сьогоденні українські реалії доводять, що виборча система впливає на всі інститути держави та суспільства, державне управління, політичну систему країни, визначаючи таким чином напрямок розвитку країни до демократії.

5. Для встановлення місця Верховної Ради України в системі органів державної влади необхідно насамперед визначити особливості її взаємодії з: Президентом України; Кабінет Міністрів України; судові органи. Незважаючи на законодавчу презумпцію поділу влади в Україні на законодавчу, виконавчу та судову, парламент нашої країни відіграє важливу роль лише тоді, коли його діяльність забезпечує також ефективну взаємодію з іншими гілками влади. Пріоритетним напрямком удосконалення інституту парламенту в Україні є конкретизація нормативно-правових актів, що регулюють його взаємодію з іншими органами державної влади, забезпечення їх узгодженості, усунення прогалин у законодавстві. При цьому головні завдання, які сьогодні стоять перед державотворцями, насамперед мають бути зведені до пошуку оптимальної моделі взаємодії ВРУ та Президента України, уряду та судової влади.

6. Парламентаризм, як і будь-яке інше суспільно-політичне явище, має свої особливості та розвивається залежно від конкретно-історичних умов становлення інститутів державного управління. Для становлення і розвитку парламентаризму важлива не зовнішня форма державно-правових відносин, а усталені традиції громадянського суспільства. При цьому поняття парламентаризму пов'язують не з формальною наявністю парламенту в країні, а з його позитивною діяльністю. Функціонування парламентаризму як реального політико-правового інституту забезпечує реалізацію інтересів усіх соціальних верств і груп. У сучасних умовах суспільного розвитку змінюється роль парламенту та парламентаріїв, а також зростає значення міжпарламентської співпраці. Зазначені тенденції необхідно враховувати в процесі реалізації парламентської реформи в Україні, що, власне, і є предметом подальших досліджень.

7. Парламент України має бути рушієм реформ, еволюції та демократизації. Для цього він повинен змінити державу і змінити себе. Щодо першого напрямку, то найефективнішим інструментом запровадження позитивних змін у суспільстві були і залишаються закони – прийняті в установленому порядку, з урахуванням принципу правової визначеності,

лаконічні, змістовні, якісні нормативно-правові акти. В основу кожного акта законодавець має покласти людиноцентризм, відповідність його норм верховенству права та націленість на результат.

Що стосується самих трансформацій парламенту, то ми говоримо про якісний, а не кількісний фактор. Верховна Рада України має відійти від рудиментарних традицій минулих епох. Ганебна корупція, “змова”, бійки у сесійній залі та скандальні провокації псують імідж законодавчої гілки влади, знижують рівень довіри населення та перешкоджають продуктивній та ініціативній роботі парламенту. Необхідно вжити заходів щодо посилення дисциплінарної відповідальності депутатів, переглянути кваліфікаційні умови кандидатів у народні обранці. Крім того, виборча система має бути модифікована з урахуванням перевіреного часом (як вітчизняного, так і зарубіжного) досвіду та новітніх механізмів і підходів до голосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ализода, З. Становление и развитие института парламента в Республике Таджикистан: конституционно-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук; Тадж. нац. ун-т. Душанбе, 2014. 334 с.
2. Бандурка О.М., Греченко В.А. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть: монографія. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 304 с.
3. Батанов О.В. Парламентаризм як феномен і категорія сучасного конституційного права. Правова держава. Вип. 33. Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2022. 718 с.
4. Бердник Ю.В. Політичні погляди Ш. Л. Монтеस्क'є. URL: <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v5/v5pp145-147.pdf>. С. 145;
5. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія Харків: Право. 2018. С. 231.
6. Бориславська О.М. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 247-256.
7. Взаємодія Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України в умовах конституційних змін / авт.-упоряд.: В. Тимошук, О. Струц. К., 2006. 28 с.
8. Горшеньова М., Закоморна К., Ріяка В. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посібник; за заг. ред.. В. Ріяки. 2-е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
9. Гошовська В. А. Парламентаризм : підручник. 2-ге вид., допов. й розшир. Київ : НАДУ, 2019. 704 с.
10. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
11. Доповідь та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України URL:

<https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160301RES16508/20160301RES16508.pdf>.

12. Дубинський О. Ю., Ломжець Ю. В. Розвиток теорії парламентаризму в сучасній вітчизняній та зарубіжній науці. Науковий журнал “Юридика”. Випуск 2. URL: <http://www.juridica.od.ua/index.php/juridica/article/view/9/7>.

13. Єрмолаєв В. М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні: навч. посібник. Харків: Право, 2007. 280 с.

14. Єщенко М. Г. Основні поняття й ознаки правової держави URL: http://lsej.org.ua/2_2020/19.pdf.

15. Желих, Н.М. Закордоний досвід взаємодії гілок державної влади. Державне управління: теорія та практика. Електронне наукове фахове видання. 2008. № 2. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Dutp/2008-2/doc_pdf/zhelyh.pdf33.

16. Задорожня Г. В. Імперативний мандат як форма взаємовідносин депутата і виборців Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2009. № 1. С.62.

17. Закон України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” Редакція від 16.07.2021 (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 20, ст.99).

18. Каменська Г. В. Генеза ідей демократії. Социс. 1994. 312 с.

19. Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

20. Кравченко В.В. Конституційне право України: навч. посібник: вид. 4-те. К.: Атіка, 2006. С. 262.

21. Леванчук О. М. Принцип розподілу державної влади. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права. 2002. № 4. С. 18.

22. Макарин А., Стребков А. Теория и история политических институтов. К., 2008. С. 206.

23. Маменко Б. М., Пархоменко-Куцевіл О. І. Передумови, ознаки і шляхи формування правової держави. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/17_2021/18.pdf.
24. Мельников А. Мировой опыт развития парламентаризма: компаративистский анализ. Евразийский юридический журнал, 2015. № 8 (87). С. 319-322.
25. Оберройтер Г. Парламентаризм: міжнародний досвід. URL: http://parlament.org.ua/upload/docs/Parliamentary_readings.pdf.
26. Основи вітчизняного парламентаризму: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 2 т. / за заг.ред. В.А.Гошовської ; уклад.: Н.Б.Ларіна та ін. К.: НАДУ, 2011. Т.1. 408 с.
27. Парламентаризм і парламентська діяльність: словник-довідник / за заг. ред. В. А. Гошовської. К.: НАДУ, 2012. С. 140.
28. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 14-15, № 16-17.
29. Рішення Конституційного Суду України в справі про депутатську недоторканість від 27 жовтня 1999 р.. Вісник Конституційного Суду України. 1999. №5. Ст. 13.
30. Рішення Конституційного Суду України в справі про сумісництво посад народного депутата України і міського голови від 6 липня 1999 р. Офіційний вісник України. 1999. № 27. Ст. 171.
31. Рішення Конституційного Суду України від 18 листопада 2004 р. № 17-рп/2004. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-04>.
32. Румянцева А. Развитие парламентаризма в Европе. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2132/B5.pdf>.
33. Словська, І. Є. Верховна Рада України в системі вітчизняного парламентаризму: конституційно правове дослідження [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2014. 47 с.
34. Сопілко І. М., Папахчян Т. Р. Особливості правосвідомості молоді як суб'єктів виборчого процесу на прикладі опитування студентів ЮФ НАУ.

Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2019. № 1. С. 54-60. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/>.

35. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції. / пер. з англ. Роман Корнута. 2-ге вид. К.: Наш формат, 2019. С. 349.

36. Штанько В.І. Політологічний словник-довідник. Центр учбової літератури ІНОС. 2007. 564 с.

37. Шумпетер Й. Капіталізм, Соціалізм и Демократія / предисл. и общ. ред. В. Автономова; пер. с англ. М.: Экономика, 1995. С. 360.

38. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю70 Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: "Укр. енцикл.", 1998. Том. 3. URL: <http://leksika.com.ua/18800413/legal/legitimnist>.

39. Greg Power. Handbook on Parliamentary Ethics and Conduct. A Guide for Parliamentarians. Global Task Force on Parliamentary Ethics. Published by GOPAC-WFD. p. 30. URL: http://www.gopacnetwork.org/Docs/PEC_Guide_EN.pdf

40. Heywood A. Politics. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2013.

41. Report on the role of the opposition in a democratic Parliament, adopted by the Venice Commission, at its 84th Plenary Session (Venice 15-16 October 2010) / Venice Commission. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)025-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)025-e).

42. Report on the scope and lifting of parliamentary immunities adopted by the Venice Commission at its 98th plenary session (Venice, 21-22 March 2014) / Venice Commission. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2014\)011-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)011-e).